

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВЕТЕРИНАРНОЇ
МЕДИЦИНИ ТА БІОТЕХНОЛОГІЙ ІМЕНІ С.З. ГЖИЦЬКОГО
ВІДДІЛ ЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ ЦЕНТРУ ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА
ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ, РЕКРЕАЦІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Ступінь вищої освіти БАКАЛАВР

на тему: **“САКРАЛЬНА СПАДЩИНА ЛЬВІВЩИНИ ТА ЇЇ
ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО
ТУРИЗМУ”**

Виконав: здобувач вищої освіти

IV курсу, групи Тур-42зсп

спеціальності 242 Туризм

(шифр і назва спеціальності)

освітньої програми Туризм

ШИПКО Тарас Михайлович

(прізвище, ім'я, по батькові)

Керівник _____

(наук. ступінь, вчене звання, ім'я та прізвище)

Рецензент: _____

(ім'я та прізвище)

ЛЬВІВ 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІСТИТУТ ЗАОЧНОЇ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ТУРИЗМУ

Ступінь вищої освіти Бакалавр
Галузь знань 24 Сфера обслуговування
(шифр і назва)
Спеціальність 242 Туризм
(шифр і назва)
Освітня програма «Туризм»
(назва ОП)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувачка кафедри
туризму
(назва кафедри)

(підпис)

(ім'я та прізвище)
“ ” 20__ року

З А В Д А Н Н Я
на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти
ШИПКА Тараса Михайловича
(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи «Сакральна спадщина Львівщини та її використання для розвитку релігійного туризму»

Керівник роботи _____
(ім'я та прізвище, науковий ступінь, вчене звання)

Затверджена наказом ЛНУП від «08» березня 2024 р. №172/к-с.

2. Строк подання здобувачем роботи 26 травня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи: Закони України та Постанови Кабінету Міністрів України, дані Державної служби статистики України, наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, Інтернет ресурси та інші інформаційні джерела

4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити)
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ОСНОВИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Поняття сакральної спадщини, її структура та соціокультурне значення

1.2. Релігійний туризм як форма духовно-культурного пізнання, чинники та особливості його розвитку

1.3. Методика дослідження сакральної спадщини, як складової потенціалу релігійного туризму

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ОЦІНКА ЇЇ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

2.1. Загальна характеристика релігійного середовища Львівської області та історичних передумов формування сакрального простору регіону

2.2. Аналітична оцінка сакральної спадщини регіону, її структури та туристичного потенціалу

2.3. Вплив туристичної діяльності на стан охорони навколишнього середовища

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВЩИНИ
ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У РЕГІОНІ

3.1. Стратегії та перспективні напрями використання сакральних об’єктів регіону у туристичній сфері

3.2. Використання інновацій для популяризації сакральної спадщини та релігійного туризму

РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ПРАЦІ

4.1. Аналіз стану охорони праці і заходи з покращення виробничої санітарії і гігієни праці

4.2. Пожежна безпека

4.3. Інструкція з охорони праці та пожежної безпеки

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов’язкових креслень):
рисунки, таблиці, схеми

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Ім’я, прізвище та посада консультанта	Підпис, дата		Відмітка про виконання
		завдання видав	завдання прийняв	
Стан охорони навколишнього середовища				
Охорона праці				

7. Дата видачі завдання «11» березня 2024 року
КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Відмітка про виконання
1.	Отримання завдання для написання кваліфікаційної роботи	11.03.2024	
2.	Розробка плану кваліфікаційної роботи, ознайомлення з літературними джерелами за темою, збір практичних матеріалів	до 01.05.2024	
3.	Написання вступу і I розділу	до 15.08.2024	
4.	Написання II розділу	до 20.01.2025	
5.	Написання III розділу	до 15.04.2025	
6.	Написання IV розділу і висновків	до 15.05.2025	
7.	Оформлення кваліфікаційної роботи і подання науковому керівнику для написання відгуку	до 26.05.2025	
8.	Перевірка тексту кваліфікаційної роботи на унікальність. Скерування на зовнішню рецензію	до 05.06.2025	
9.	Представлення кваліфікаційної роботи на кафедру	до 10.06.2025	
10.	Захист кваліфікаційної роботи перед Екзаменаційною комісією	до 25.06.2025	

Здобувач вищої освіти _____
(підпис)

Тарас ШИПКО
(ім’я та прізвище)

Керівник кваліфікаційної роботи _____
(підпис) (ім’я та прізвище)

УДК 338.48-6:2(477.83)

Кваліфікаційна робота: 86 сторінок текстової частини, 19 рисунків, 13 таблиць, 55 літературних джерел

Шипко Т.М. Сакральна спадщина Львівщини та її використання для розвитку релігійного туризму. Кваліфікаційна робота за спеціальністю 242 Туризм. Львів: ЛНУВМБ, 2025. 97 с.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню об'єктів сакральної спадщини Львівської області та пошуку можливостей використання її потенціалу для розвитку релігійного туризму у регіоні. Розглянуто сутність сакральної спадщини та релігійного туризму, описано їх взаємозв'язок, визначено типи сакральної спадщини та чинники розвитку релігійного туризму. Здійснено історико-культурний аналіз сакральної спадщини регіону, дано характеристику основних туристичних та паломницьких «магнітів», як основи розвитку різних напрямів релігійного туризму. Обґрунтовано стратегії та перспективні напрями використання сакральних об'єктів регіону у туристичній сфері, а також описано інноваційні інструменти, що забезпечують реалізацію їх потенціалу.

Результати дослідження можуть бути використані органами державного та регіонального управління, місцевого самоврядування, науковцями, туристичними компаніями, релігійними організаціями, паломницькими центрами та іншими суб'єктами, що здійснюють діяльність у сфері релігійного туризму.

АНОТАЦІЯ

Шипко Т.М. Сакральна спадщина Львівщини та її використання для розвитку релігійного туризму.

Метою кваліфікаційної роботи є комплексне дослідження сакральної спадщини Львівської області, визначення можливостей та інструментів її ефективного використання для розвитку релігійного туризму у регіоні.

У першому розділі розкрито поняття сакральної спадщини, охарактеризовано її типологічну структуру, культурну та духовну цінність, описано методику дослідження. Дано характеристику релігійного туризму, його видів, функцій та чинників розвитку,

Другий розділ присвячено оцінці туристичного потенціалу сакральної спадщини Львівської області. Здійснено аналіз міжконфесійної структури релігійних громад регіону, просторової концентрації храмів, описано історичні передумови формування його сакрального простору. Дано характеристику найважливіших об'єктів сакральної спадщини, пов'язаних з паломництвом та туристичними маршрутами.

У третьому розділі визначено стратегічні напрями використання сакральної спадщини для розвитку релігійного туризму у регіоні та окреслено перспективи використання інновацій з метою реалізації її потенціалу.

Окрему увагу приділено аналізу стану охорони праці та охорони навколишнього середовища та їх покращенню.

Ключові слова: сакральна спадщина, сакральний простір, релігійний туризм, паломництво, туристичний потенціал, Львівська область.

ANNOTATION

Shypko Taras. The sacred heritage of Lviv region and its use for the religious tourism development.

The aim of the qualification thesis is a comprehensive study of the sacred heritage of the Lviv region, as well as the identification of opportunities and tools for its effective use in the development of religious tourism in the region.

The first chapter reveals the concept of sacred heritage, describes its typological structure, cultural and spiritual value, and outlines the research methodology. It also provides a general overview of religious tourism, its types, functions, and development factors.

The second chapter is devoted to assessing the tourism potential of the sacred heritage of the Lviv region. It includes an analysis of the interdenominational structure of religious communities, the spatial concentration of churches, and outlines the historical background of the formation of the region's sacred space. The chapter also presents characteristics of the most significant sacred sites associated with pilgrimage and tourist routes.

The third chapter defines strategic directions for using sacred heritage to promote the development of religious tourism in the region and outlines the prospects for applying innovations to unlock its full potential.

Special attention is given to the analysis of labor protection and environmental protection conditions, as well as ways to their improvement.

Keywords: sacred heritage, sacred space, religious tourism, pilgrimage, tourism potential, Lviv region.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ОСНОВИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ.....	9
1.1. Поняття сакральної спадщини, її структура та соціокультурне значення.....	9
1.2. Релігійний туризм як форма духовно-культурного пізнання, чинники та особливості його розвитку.....	18
1.3. Методика дослідження сакральної спадщини, як складової потенціалу релігійного туризму.....	30
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ОЦІНКА ЇЇ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ.....	33
2.1. Загальна характеристика релігійного середовища Львівської області та історичних передумов формування сакрального простору регіону.....	33
2.2. Аналітична оцінка сакральної спадщини регіону та туристичного потенціалу.....	41
2.3. Вплив туристичної діяльності на стан охорони навколишнього середовища.....	62
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВЩИНИ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У РЕГІОНІ.....	65
3.1. Стратегії та перспективні напрями використання сакральних об'єктів регіону у туристичній сфері.....	65
3.2. Використання інновацій для популяризації сакральної спадщини та релігійного туризму.....	76
РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА ПРАЦІ.....	82
4.1. Аналіз стану охорони праці і заходи покращення виробничої санітарії і гігієни праці	82
4.2. Пожежна безпека.....	85
4.3. Інструкція з охорони праці та пожежної безпеки.....	86
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93

ВСТУП

Актуальність проблеми. Невід’ємною складовою сучасної туристичної галузі і одним із перспективних напрямів її розвитку у багатьох країнах світу є релігійний туризм. На тлі зростаючого інтересу до нематеріальної культури та духовного відпочинку він набуває все більшої популярності. Цей особливий вид туризму передусім сприяє духовному збагаченню людини, вихованню толерантності та терпимості до інших релігій. Але чималим є і його історико-культурне значення, оскільки матеріальну основу релігійного туризму становлять певні об’єкти сакральної спадщини. Вона, в свою чергу, є одним із найцінніших елементів культурного надбання кожної нації, оскільки втілює релігійний світогляд народу, його вірування, духовні традиції, архітектурно-мистецькі досягнення.

Для України, де значна частина населення ідентифікує себе з певними релігійними конфесіями, сакральна спадщина має особливе значення як для збереження національної ідентичності, так і для розвитку туризму, зокрема релігійного. Водночас, серед усіх регіонів нашої держави винятковим розмаїттям історико-релігійних об’єктів вирізняється Львівська область, де найтісніше переплелися традиції католицького Заходу та православного Сходу, а також релігійні обряди численних народів, що проживали на її теренах: євреїв, вірмен, караїмів та ін. Проте, попри великий потенціал, сакральні об’єкти Львівщини часто залишаються недостатньо інтегрованими в загальні туристичні маршрути, подекуди є занедбаними і потребують реставрації та інформаційної підтримки.

Значний внесок у дослідження сакральної спадщини, як ключового ресурсу активізації релігійного туризму, зробили Л. Атаман, Н. Барановська, Л. Ключко, Р. Маньковська, О. Міщенко, Б. Опря, В. Патійчук, І. Ровенчак, Л. Шевчук та багато інших. Водночас, регіональні аспекти використання сакральної спадщини для туристичних цілей висвітлюються у наукових працях фрагментарно. Відсутня комплексна характеристика сакральних об’єктів Львівщини та умов реалізації їх туристичного потенціалу. Окрім того, у контексті відновлення туристичної галузі після кризових явищ, спричинених пандемією COVID-19 та повномасштабною війною, потребують обґрунтування нові стратегії та підходи до використання

культурно-історичного потенціалу регіону, а також заходи щодо впровадження інноваційних продуктів та сервісів у сфері релігійного туризму.

Метою кваліфікаційної роботи є комплексне дослідження сакральної спадщини Львівської області, визначення можливостей та інструментів її ефективного використання для розвитку релігійного туризму у регіоні.

Для досягнення поставленої мети передбачається виконання таких завдань:

- розкрити сутність понять «сакральна спадщина» та «релігійний туризм», з'ясувати їхню роль у формуванні духовно-культурного простору;
- визначити чинники та особливості використання потенціалу сакральної спадщини для розвитку релігійного туризму;
- здійснити історико-культурний та статистичний аналіз сакральної спадщини Львівської області;
- оцінити туристичний потенціал основних сакральних об'єктів регіону;
- вивчити сучасний стан та виявити проблеми розвитку релігійного туризму на Львівщині;
- обґрунтувати стратегічні підходи до інтеграції сакральної спадщини у туристичну сферу;
- сформулювати рекомендації для органів влади, громади та бізнесу щодо популяризації релігійного туризму та об'єктів сакральної спадщини;
- запропонувати схеми різних типів туристичних маршрутів для Львівської області, базованих на об'єктах сакральної спадщини регіону.

Предмет дослідження – сучасний стан та механізм використання сакральної спадщини окремого регіону для розвитку релігійного туризму..

Об'єкт дослідження – сакральна спадщина Львівської області, зокрема: історико-релігійні пам'ятки, які мають культурне, архітектурне, духовне та туристичне значення.

Методи дослідження. Методика дослідження сакральної спадщини як складової релігійного туризму ґрунтується на поєднанні загальнонаукових принципів пізнання з фаховими методами, притаманними історичним, культурологічним, географічним і туризмознавчим дослідженням. У процесі написання кваліфікаційної роботи використано як загальнонаукові, так і

спеціальні методи. Загальнонауковий підхід до вивчення сакральної спадщини передбачав застосування універсальних методів: історичного – для виявлення історичних аспектів та закономірностей формування та використання регіональних сакральних об'єктів; аналізу та синтезу (для системного вивчення компонентів сакральної спадщини та подальшого узагальнення їх значення у туристичному контексті); індукції та дедукції (для виведення загальних закономірностей розвитку релігійного туризму); класифікації та типологізації (для групування об'єктів сакральної спадщини за історико-конфесійною, географічною функціональною чи іншими ознаками).

Спеціальні методи охоплювали: статистичний аналіз (динаміка та структура об'єктів сакральної спадщини), культурологічний аналіз (історико-культурне значення об'єкта; польові дослідження (спостереження, опитування, екскурсії релігійними об'єктами); картографічний метод (візуалізація розміщення сакральних об'єктів та культурно-релігійних кластерів), SWOT-аналіз та ін.

Інформаційною базою дослідження сакральної спадщини Львівщини та її туристичного потенціалу є: наукові праці з історії архітектури, релігієзнавства, культурології, а також проблематики використання сакральної спадщини та розвитку релігійного туризму; результати власних польових досліджень; різноманітні бази даних та електронні ресурси (Державний реєстр нерухомих пам'яток України, Google Maps, дані Інституту народознавства НАН України, Українського католицького університету; спеціалізованих інформаційних платформ, зокрема інтернет-ресурсу «Сакральна спадщина Львівщини».

Практична цінність дослідження сакральної спадщини Львівщини як складової релігійного туризму, полягає в можливості диверсифікації розвитку туристичної індустрії регіону, підвищенні його туристичної привабливості; розробці нових екскурсійних та паломницьких маршрутів туроператорами (на основі сакральних об'єктів); реалізації регіональних програм збереження і ревіталізації культурної спадщини, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій для цих цілей. Також, можливим є використання результатів дослідження у стратегічному плануванні розвитку туризму Львівщини, зокрема в громадах, де сакральна спадщина є домінантним елементом культурного ландшафту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ОСНОВИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Поняття сакральної спадщини, її структура та соціокультурне значення

Термін «сакральний» походить від латинського *Sacrum* (святиня, жертва) і в найширшому розумінні означає все те, що сприймається як священне, недоторканне; стосується релігійного культу, поклоніння, найвищих ідеалів [41]; характеризується ритуальністю та символізмом [28].

У контексті філософського підходу поняття «сакральний» виступає фундаментальною світоглядною категорією, яка передбачає наділення окремих людей, їхньої діяльності, територій або інших об'єктів особливим статусом, що відмежовує їх від простого, буденного світу. Сакральне набуває виняткової цінності, символічної значущості та на цій підставі потребує підвищено шанобливого ставлення до нього [28]. Така характеристика формується на основі релігійних вірувань, культурних традицій та історичних уявлень суспільства про межі святого й мирського.

Процеси сакралізації охоплюють різноманітні сфери суспільного життя - соціальну, політичну, духовну, культурну, створюючи символічні системи, що впливають на колективну свідомість. Сакральний статус може набувати як певна територія (святині місця, паломницькі маршрути), так і окремі об'єкти (архітектурні споруди, природні ландшафти, артефакти, пам'ятки культури).

Аналіз філософських, соціологічних та географічних наукових джерел засвідчує, що найбільш повно феномен сакральності реалізується в релігійній сфері. Окремі зарубіжні релігієзнавці навіть стверджують що сакральне є синонімом релігійного. Такий підхід зумовлений тим, що обидва поняття стосуються сфер духовного життя людини й суспільства, і розуміння сакрального

віддавна пов'язувалося з уявленнями про божественне, вищі сили або надприродний порядок. Саме через релігію сакральне отримує найбільш систематизоване вираження: у священних текстах, обрядах, святилищах, ритуалах та моральних настановах. У багатьох культурах сакральне завжди було тісно інтегроване у релігійні практики: усе, що мало особливу цінність і вважалося священним, автоматично ставало релігійним за своєю природою. Іншими словами релігія інституціоналізує сакральне - вона оформлює, закріплює і передає у структурованому вигляді уявлення про святе.

Однак у сучасній науці акцентується, що сакральне не завжди є виключно релігійним. Як слушно зазначає О. Міщенко, «зміст сакрального на сучасному етапі розвитку соціуму набагато ширший, оскільки, крім релігійного феномену, включає й міфологічний, а також соціальний» [29, с. 20]. Тому, у певних випадках сакральними можуть вважатися ідеали, символи або явища, які вийшли за межі релігії (наприклад, національні герої, важливі місця, знакові події в історії країни тощо). Основні характеристики понять «сакральне» і «релігійне» ілюструє табл. 1.1.

Таблиця 1.1 – Співвідношення понять «сакральне» та «релігійне»

Критерій	Сакральне	Релігійне
Основне значення	Все, що має особливу святу, недоторканну цінність	Все, що пов'язане з організованими віруваннями і практиками
Походження	Глибока духовна потреба людини відокремити "святе" від "профанного"	Систематизована форма вірувань і культових дій
Зміст	Може бути релігійним або позарелігійним (національні святині, символи)	Завжди належить до сфери віри у вищі сили
Прояви	Святі місця, ритуали, ідеали, пам'ятні події	Обряди, молитви, священні тексти, церковна організація
Взаємозв'язок	Ширше поняття: релігійне - один із видів сакрального	Конкретна форма вираження сакрального у суспільстві
Сучасна інтерпретація	Може стосуватися і культурних або національних символів	Переважно має традиційну, конфесійну форму

Таким чином, поняття «сакральне» і «релігійне», хоча часто ототожнюються, все ж мають певні відмінності. Сакральне охоплює ширшу сферу явищ, які мають особливу, священну цінність для суспільства або окремої

спільноти, і може виходити за межі суто релігійного контексту. Натомість релігія є однією з найбільш структурованих і поширених форм прояву сакрального.

В останні десятиліття серед об'єктів наукового пошуку у сфері суспільно-географічних досліджень можна виокремити сакральний простір, сакральний ландшафт та сакральну спадщину [30, с. 46]. Це взаємопов'язані, але не ідентичні категорії, які описують різні аспекти прояву сакрального у просторово-географічному та культурному вимірі.

У найпростішому розумінні сакральний простір можна трактувати як будь-яку територію або місце, яке сприймається як особливо святе, відмінне від звичайного світу. Це може бути храм, гора, джерело, місце об'явлення або релігійної події. Сакральний простір має символічну межу й особливий режим поведінки.

І. Костащук визначає сутність сакрального простору як частини геосфери, яка охоплює унікальні природні комплекси, що відзначаються високою духовною чи містичною енергією та виконують релігійну, духовну чи психологічну функції [21].

Можна виокремити певні типи сакрального простору (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 – Характеристика основних типів сакрального простору

Тип сакрального простору	Основна характеристика	Приклади
Релігійно-священне місце	Місця проведення релігійних обрядів, культових практик	Храми, монастирі, святі місця («місця сили»)
Природний сакральний об'єкт	Природні утворення зі священним статусом	Гори, річки, джерела, дерева, печери
Соціокультурний сакральний простір	Простір пам'яті або національної важливості	Меморіали, площі героїв, могили
Міфологізований простір	Простір із міфів, легенд, сакральних наративів	Райський сад (Едем), гора Голгофа, гора Олімп
Особистий сакральний простір	Індивідуальне місце духовного значення	Домашній вівтар, місце молитви чи медитації
Архітектурний сакральний простір	Простір, спеціально створений для посилення почуття святості	Вівтарі у храмах, каплиці, іконостаси, куполи, мінарети

За твердженням О. Міщенко сакральний простір міститься в структурі географічного і складений релігійним, тафальним, сакральнo-природним, а також сакральнo-суспільним просторами (рис. 1.1). Як бачимо, їхні поля накладаються, оскільки кожний сакральний простір доповнює інший.

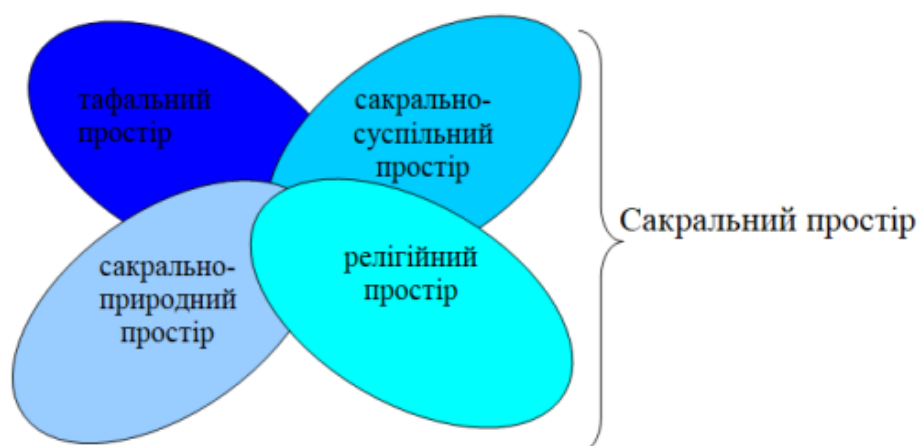

Рис. 1.1 – Структура сакрального простору [29, с. 22]

Ключовою складовою сакрального простору є релігійний простір - фізичне або уявне середовище, структуроване відповідно до релігійних уявлень, норм і практик, і використовується для здійснення релігійних обрядів, молитов, паломництв або іншої релігійної діяльності. Він організований згідно із сакральними принципами певної релігії (наприклад, орієнтація храму на схід, поділ на священні зони); служить посередником між світом людей і світом божественного; відзначається символічною насиченістю (архітектурою, іконами, вівтарями, ритуальними предметами); регламентує поведінку людей через релігійні правила; може бути як матеріальним, так і уявним.

Сакральний-природний простір - це природний простір (ландшафт або окремий природний об'єкт), який у свідомості певної спільноти або культури набув священного статусу й використовується для здійснення релігійних, духовних чи обрядових практик. Це, наприклад: гори (Афон, Голгофа, Фудзіяма), річки (Ганг, Йордан); священні гаї у слов'ян тощо. Такі об'єкти мають природне походження, але наділені священним сенсом через міфи, легенди, вірування, релігійні обряди. Такі простори мають ритуальне використання і часто слугують місцями паломництва, жертвоприношень, медитацій, святкувань.

Сакральний-суспільний простір - це простір, який набуває священного або особливо значущого статусу внаслідок колективного визнання певною спільнотою, і який відображає релігійні, національні, історичні чи моральні цінності цієї спільноти. Він набуває святості або особливої поваги через спільну

пам'ять, традиції або релігійні переконання народу. Проте, цей простір не обов'язково має релігійну природу - він може бути пов'язаний із національною пам'яттю, культурними героями, революціями, важливими історичними подіями. Сакральні-суспільні простори часто є символами колективної ідентичності й згуртованості, є місцями проведення церемоній, вшанування пам'яті, державних та релігійних заходів (наприклад: Майдан Незалежності в Україні; площа Святого Петра у Ватикані, меморіали жертвам геноцидів тощо)

Тафальний простір (від грец. *taphos* - могила, поховання) - це специфічний різновид сакрального простору, що концентрується навколо теми смерті й вічності, тобто територія, яка функціонує як місце захоронення і має особливий сакральний статус у культурі. Це можуть бути: цвинтарі, кургани, некрополі, поховальні комплекси. Він маркує перехід між світами живих і мертвих; має високий рівень сакральності та ритуалізації; часто пов'язаний із культами предків, уявленнями про потойбіччя, пам'яттю поколінь.

Розширення сакрального простору на більші природно-культурні території формує сакральний ландшафт. Останній, за твердженням Г. Денисик є сукупністю сакральних місць чи просторів на певній території, що пов'язується з дуже істотними подіями або через її унікальні географічні характеристики" [17]. Він включає не лише окремі священні місця, а й цілі території з системою взаємопов'язаних об'єктів: святі гори, водні джерела, храми, монастирі, місця паломництва.

Із позицій соціокультурного підходу сакральний ландшафт трактується як територіальна система, що в процесі історичного розвитку, взаємодіючи з людиною, формує комплекс уявлень, вірувань і емоцій, які, у свою чергу, впливають на перебіг історичних і соціокультурних процесів. Такий підхід забезпечує поєднання географічного, історичного та соціокультурного розуміння цього феномену [29, с. 23].

Особливу увагу, зокрема у контексті розвитку релігійно-культурного туризму, науковці приділяють аналізу сакральної спадщини - сукупності матеріальних та нематеріальних елементів, що мають священне значення і є

важливими для збереження культурної ідентичності народу. Вона охоплює всі елементи сакрального простору і сакрального ландшафту, які мають культурно-історичну цінність і передаються з покоління в покоління. Взаємозв'язок між цими компонентами ілюструє рис. 1.2.

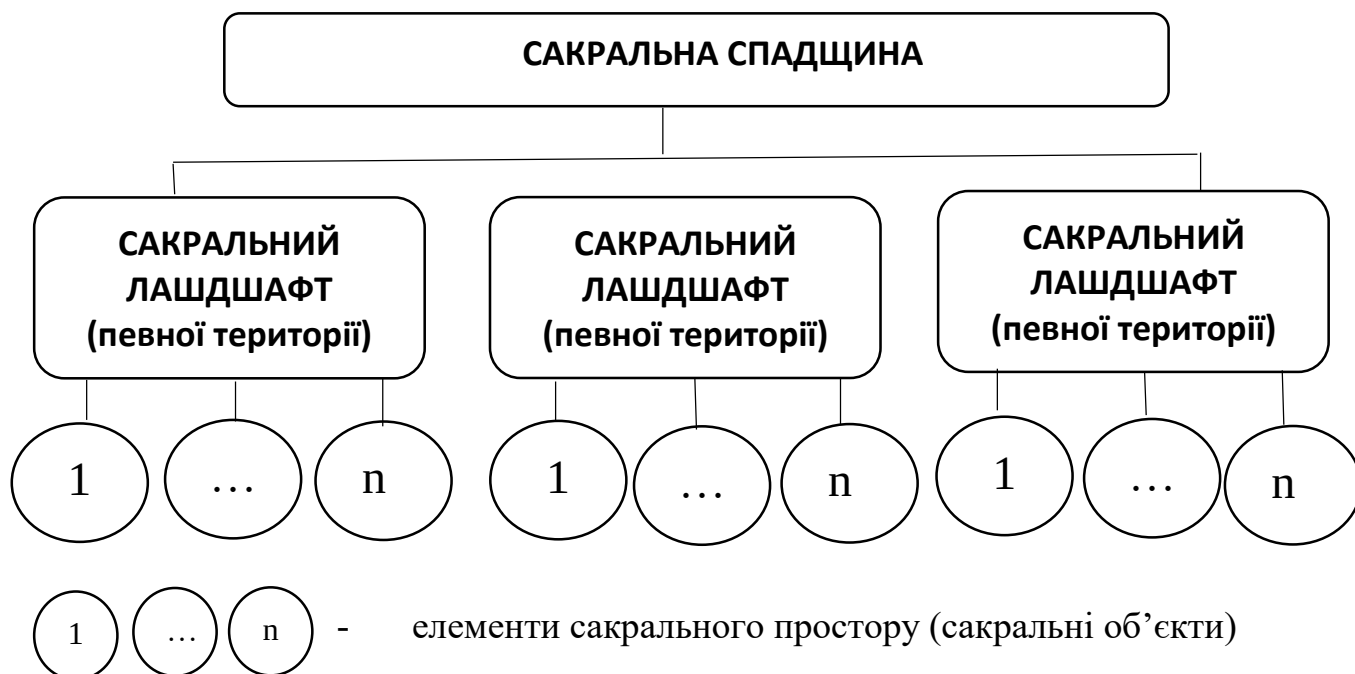

Рис. 1.2 – Взаємозв'язок між сакральною спадщиною, сакральними ландшафтами та просторами*

**Розроблено автором*

За визначенням О. Міщенко сакральна спадщина є складником культурної та природної спадщини й охоплює природні, природно-антропогенні, антропогенні об'єкти та ландшафти, у яких утілена історія розвитку суспільства; має ціннісне значення для багатьох поколінь й охороняється на міжнародному, національному чи місцевому (регіональному) рівнях [29, с. 250].

Таким чином, сакральна спадщина окреслює духовний і матеріальний простір, у межах якого відбувалося формування національної ідентичності певного народу, нарісшування його соціального, культурного й духовного потенціалу та збереження самобутності впродовж історичних етапів. Цей простір, зазвичай, насичений численними культурними й природними пам'ятками, які не лише яскраво відображають національні особливості та а й виконують роль носіїв

колективної пам'яті, передаючи з покоління в покоління ключові цінності, вірування та історичні наративи. Невід'ємним компонентом сакральної спадщини є об'єкти, яким суспільство надає релігійно-культового, надприродного або особливо ціннісного змісту, що забезпечує їх тривалу участь у соціокультурних процесах.

Сакральна спадщина досліджується в контексті просторової організації територій, формування локальних та регіональних ідентичностей, а також у процесах глобалізації та культурної трансформації.

Найбільш системно осмислити сутність сакральної спадщини допомагає її структура. Вона являє собою спосіб організації, класифікації та взаємозв'язку елементів, які складають сакральну спадщину певного народу, культурної чи релігійної традиції.

Окремі, науковці, характеризуючи структуру сакральної спадщини, поділяють її на дві великі групи – культурну та природну. При цьому, у межах кожного об'єкти сакральної спадщини систематизуються за певними типами та видами.

Зокрема, у межах кульного компонента, який має антропогенне походження, дослідники виділяють такі типи сакральної спадщини:

- сакральні споруди – культові будівлі та інші архітектурні об'єкти, археологічні пам'ятки;
- сакральні комплекси (ансамблі) - об'єднують топографічно визначені групи об'єктів сакральної спадщини;
- сакральні визначні місця - ландшафти, які і до сьогодні зберігають цінність з археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або художньої точки зору.

Щодо видової характеристики, об'єкти культурної сакральної спадщини поділяються на пам'ятки архітектури (культові споруди), монументального мистецтва, археології (культові комплекси, святилища, кургани, некрополі), історії (меморіали та меморіальні комплекси). Деякі із зазначених сакральних об'єктів можуть одночасно бути віднесені до різних видів культурних пам'яток.

До основних типів природної сакральної спадщини належать:

- печери, що мають зв'язок із культовими практиками минулих поколінь.
- скельні та кам'яні об'єкти (гори, скелі, окремі камені), які слугували місцями поклоніння (святилищами) або жертівниками;
- освячені джерела, які характеризуються лікувальними властивостями води, пов'язані з переказами про чудесні явища (наприклад, появу святих) і біля яких здійснюються або здійснювалися обрядові дії;
- поховальні ділянки з рідкісною флорою, серед яких - козацькі могили та меморіальні комплекси, інтегровані в структуру природно-заповідного фонду (ПЗФ).

За видами об'єкти сакральної природної спадщини поділяються на гідрологічні, геологічні, ботанічні та комплексні [30, с. 47-48].

На наш погляд, наведена структура не повною мірою відображає сутність сакральної спадщини, оскільки в основному охоплює її матеріальну складову, тоді як духовний аспект, який формують нематеріальні елементи (знання, обряди, духовні практики, традиції) практично не відображені. На рис. 1.3 відображена удосконалена структура сакральної спадщини, сформована в результаті узагальнення поглядів різних науковців.

У ній, поряд із матеріальними об'єктами, які класифікують за відповідними типами, наведені нематеріальні компоненти культурної та природної спадщини.

Зокрема, нематеріальна культурна сакральна спадщина є складовою частиною національної культурної традиції, мистецтва та історії, і включає духовні та релігійні практики, культурні звичаї і традиції, фольклор, знання, що не мають фізичної форми, але мають величезне значення для збереження ідентичності певної спільноти людей та формують їхній духовний світ.

Нематеріальна природна сакральна спадщина є сукупністю духовних уявлень, вірувань, обрядів, практик і знань, що пов'язані з природними об'єктами або явищами, яким суспільство надає священного значення.

Часто елементи культурної та природної спадщини переплітаються, що виражається в особливостях відзначення певних свят чи соціальних подій.

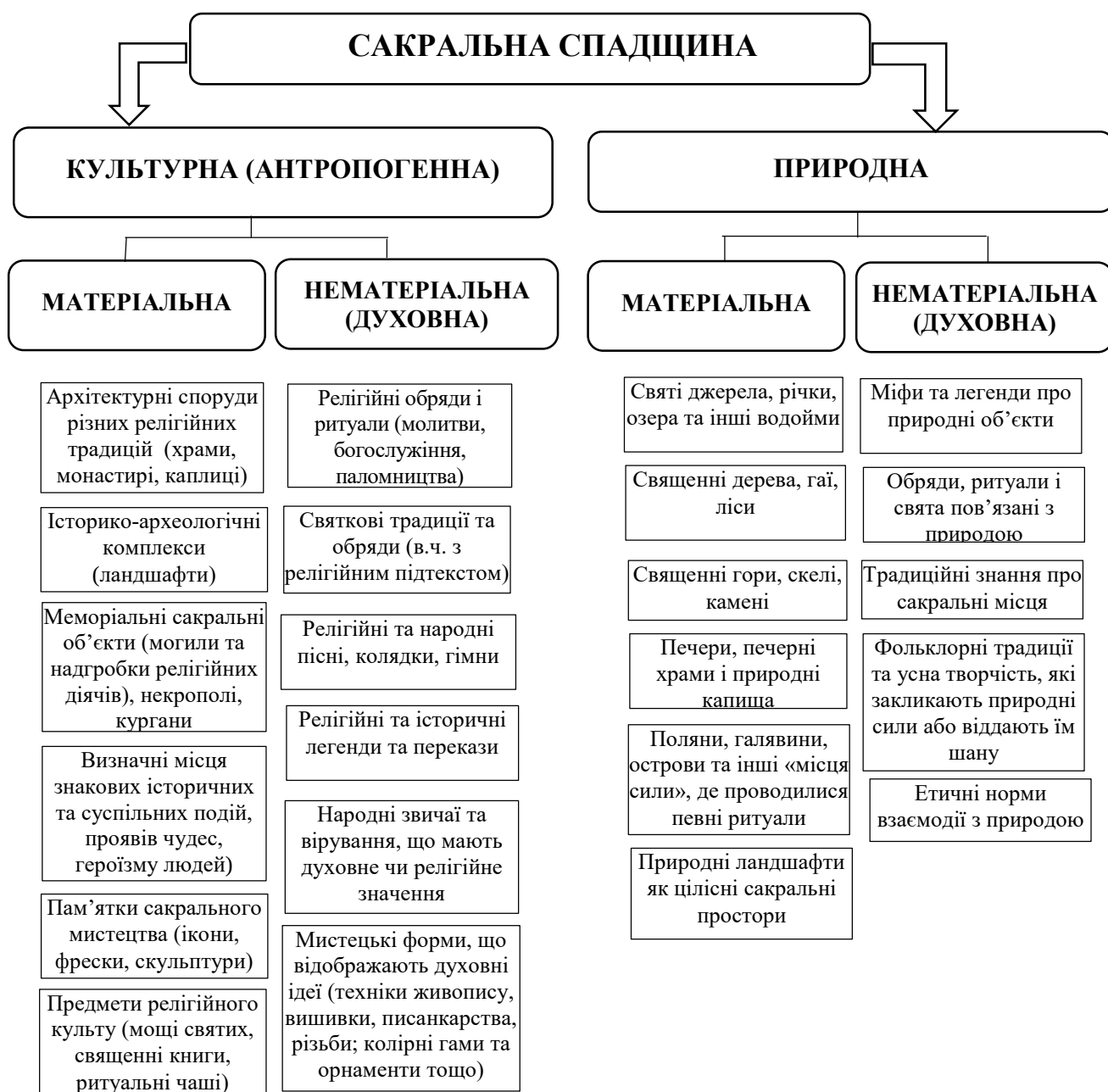

Рис. 1.3 – Структура сакаральної спадщини*

*Розроблено автором

Соціокультурне значення сакаральної спадщини полягає у її здатності не тільки зберігати історичну пам'ять про минулі епохи, а й виконувати активну роль у сучасному культурному житті. Це, зокрема, проявляється у наступних аспектах:

- формування національної чи колективної ідентичності - сакаральна спадщина об'єднує людей навколо спільних духовних цінностей, традицій і символів, створюючи відчуття приналежності до певної спільноти, нації чи релігійної групи.

- підтримка духовності та суспільної культури - через сакаральну спадщину (обряди, міфи, об'єкти культового мистецтва) передаються духовні та

культурні цінності: моральні норми, етичні принципи, уявлення про добро, зло, справедливість, взаємоповагу. Сакральні традиції та пам'ятки забезпечують зв'язок між минулими, теперішніми та майбутніми поколіннями;

- джерело натхнення для мистецтва та творчості - архітектура храмів, іконопис, музика, література часто черпають ідеї та образи зі світу сакрального, впливаючи на розвиток різних форм культури;

- сприяння соціальній та міжконфесійній єдності - спільне святкування релігійних свят, участь у паломництвах, обрядових діях зміцнює внутрішні суспільні зв'язки, сприяє міжкультурному діалогу та взаєморозумінню між людьми. Таким чином, сакральна спадщина слугує засобом виховання духовності, толерантності, пошани до культурного розмаїття та історичної пам'яті;

- сприяння розвитку туризму та місцевої економіки - багато сакральних об'єктів є важливими центрами релігійного туризму, що приносить доходи місцевим громадам, сприяє розвитку суміжних видів підприємництва і стимулює розвиток інфраструктури (транспорт, готелів, закладів харчування тощо).

Збереження сакральної спадщини є особливо актуальним завданням у сучасних умовах глобалізації, урбанізації, військових конфліктів та зміни соціальних пріоритетів. Втрата таких об'єктів несе загрозу не лише культурній ідентичності окремих народів, а й збідненню всього людства. Тому міжнародні організації, такі як ЮНЕСКО, а також національні уряди, релігійні громади та громадські ініціативи активно працюють над охороною, дослідженням, реставрацією та популяризацією об'єктів сакральної спадщини. Це є вагомим вкладом у збереження людської духовності, історичної безперервності та культурного розмаїття світу.

1.2. Релігійний туризм як форма духовно-культурного пізнання, чинники та особливості його розвитку

Сакральна спадщина країни чи регіону, як було зазначено, є основою для розвитку релігійного туризму, оскільки саме вона забезпечує наявність об'єктів

духовного, культурного та історичного значення, які стають «магнітами» для паломників і туристів. Наявність старовинних храмів, монастирів, місць об'явлень, чудотворних ікон, святинь і місць поховання святих формує унікальну туристичну пропозицію, що поєднує духовне піднесення з культурним пізнанням. Крім того, сакральна спадщина часто є матеріальним свідченням багатовікової релігійної традиції, яка формувала національну ідентичність і духовні цінності народу. Її збереження та інтеграція в туристичні маршрути значною мірою сприяє популяризації національної духовної культури.

Історично релігійний туризм вважається першим видом туристичних подорожей, який можна віднести, безпосередньо, до періоду формування світових релігій. Релігійний туризм – це самостійний вид туризму, який є складовою сучасної туристичної галузі [50, с. 227].

За твердженням В. Юрченка релігійний туризм - це поїздка за межі традиційного середовища на термін не більше ніж на рік з метою відвідування святих місць і релігійних центрів [52, с. 216].

Часто релігійним туризм ототожнюють із паломницькими турами. Однак незважаючи на певні спільні риси, об'єкти відвідування та духовну основу між ними все ж існують відмінності. Передусім, ці відмінності пов'язані із кінцевою метою та мотивацією подорожі. Зокрема, основною метою релігійного туризму є ознайомлення з релігійною та культурною спадщиною (архітектура, історія, традиції) певної країни чи регіону. Попри те, що тут присутня духовна складова, вона може не мати домінуючого значення і поступатися пізнавальним цілям – набуття нових знань про історію та особливості певних релігій, вірувань чи подій. Відповідно, учасники релігійного туризму не завжди є глибоко віруючими або залученими до релігійного життя. А відвідування ними сакральних об'єктів може мати інформаційний, пізнавальний або естетичний характер.

На відміну від релігійного, паломницький туризм асоціюються з подорожами, що здійснюються виключно з духовно-релігійною метою. Адже паломництво - це насамперед релігійний акт, свідоме виконання духовного обов'язку. Воно має глибоко особисту та релігійну мотивацію, спрямовану на

внутрішнє оновлення, покаяння, духовне очищення, отримання Божої благодаті. Тому паломники під час своїх подорожей зазвичай не цікавляться історією релігій, музеями та іншим, вони безпосередньо використовують цю мандрівку для поклоніння святим місцям, а також зацікавлені в особистій участі в релігійних обрядах [32]. Самі ж місця відвідування мають сакральний статус (святина, монастир, місце чудес). Подорожі такого типу часто обумовлені проведенням релігійних подій, свят або фестивалів, що припадають на конкретний період року.

Основні відмінності між релігійним і паломницьким туризмом ілюструє таблиця 1.3.

Таблиця 1.3 – Основні відмінності між релігійним і паломницьким туризмом

Критерій	Релігійний туризм	Паломницький туризм
Головна мета	Культурно-пізнавальна, ознайомлення з релігійною спадщиною	Духовна: молитва, покаяння, отримання благодаті
Мотивація	Інтерес до історії, архітектури, традицій релігії	Виконання релігійного обов'язку, духовне очищення
Характер участі	Світський або змішаний (частково духовний, частково культурний)	Переважно релігійний, з глибоким духовним змістом
Тип відвідувачів	Як віруючі, так і світські особи	Віруючі особи, які свідомо прагнуть до духовного збагачення
Об'єкти відвідування	Святині, храми, монастирі, релігійні музеї	Святі місця (реліквії, чудотворні ікони, місця об'явлень тощо)
Форма діяльності	Експерсії, оглядові тури, тематичні подорожі	Паломницькі маршрути, хресні ходи, участь у богослужіннях
Духовна складова	Може бути присутньою, але не обов'язкова	Є визначальною і головною
Часовий аспект	Залежить від програми туру	Часто приурочене до релігійних свят або днів пам'яті

Таким чином, релігійний туризм - ширше явище, що охоплює як віруючих, так і світських відвідувачів, яких цікавить релігійна спадщина з культурної або освітньої точки зору. Він орієнтований на зацікавлених, допитливих людей, які не є далекими від релігії й прагнуть змістовно провести свій вільний час. Придбавши тур, такі туристи очікують отримати естетичне задоволення, розширити свої знання через ознайомлення з історичними фактами про об'єкти відвідування, а також дізнатися більше про художню цінність архітектурних пам'яток. Відтак, мотивація їхньої експерсії до храму суттєво відрізняється від намірів паломників, які прибувають до того ж храму задля поклоніння чудотворній іконі.

Водночас і паломницькі тури мають певну духовно-просвітницьку та освітню спрямованість, особливо для людей, які недостатньо посвячені у таїнства релігійних обрядів та лише нещодавно відчули потребу у духовному очищенні. Відповідно, відвідуючи святі місця, паломники знайомляться з історією та духовними традиціями монастирів та церков, особливостями богослужінь, постатями святих [32].

Тому низка вітчизняних та зарубіжних дослідників все ж вважає за доцільне не розмежовувати сутність релігійно-пізнавальних і паломницьких подорожей, означуючи їх комплексним поняттям «релігійний туризм», але виокремлюючи, при цьому, окремі його види залежно від мети і характеру релігійно-туристичної діяльності.

Зокрема, М. Мальська, В. Худо та В. Цибух стверджують, що «релігійний туризм – подорожі, які мають на меті які-небудь релігійні процедури, місії, відвідування святих місць [24].

На думку З. Сапелкіної «релігійний туризм – це один із спеціалізованих видів туризму, що передбачає подорожі з обов'язковим відвідуванням релігійних об'єктів, і має на меті формування духовних цінностей і задоволення пізнавальних потреб особистості [42].

Ю. Зеленюк зазначає, що «релігійний туризм – це подорож мандрівника з метою не тільки побачити культовий об'єкт поклоніння, а й досягнути катарсис і таким чином здобути духовну цілісність» [20, с. 94].

Польський дослідник Władysław Gaworecki вважає, що релігійний туризм і паломництво мають спільні цілі та ознаки, тому немає необхідності їх розділяти. Використовує термін «релігійно-паломницький туризм», який передає наступну цілісну сукупність: участь у релігійних подіях, духовно-пізнавальну або пізнавальну мету, а також прощі [54].

Таким чином, проаналізувавши погляди різних науковців, можна зробити висновок, що релігійний туризм - це вид туризму, який передбачає подорожі з метою відвідання об'єктів релігійного значення, ознайомлення з духовною спадщиною, участі в релігійних обрядах, святах чи паломницьких заходах. Такий

туризм може мати як глибоко духовну мотивацію (паломництво), так і культурно-пізнавальну, пов'язану з інтересом до історії, архітектури та традицій релігії.

Можна виділити наступні різновиди зазначеного виду туризму:

1) релігійний туризм екскурсійно-пізнавального спрямування – передбачає відвідування релігійних центрів і святих місць для ознайомлення із пам'ятками сакрального мистецтва та архітектури, історією релігії та релігійною культурою. Основною рушійною силою цього виду туризму є культурологічна мотивація, що передбачає екскурсійні подорожі не лише до сакральних об'єктів власної релігії, а й до ознайомлення з релігійно-культурними традиціями та пам'ятками інших конфесій чи народів. Для посилення вражень, у рамках таких подорожей туристи також можуть долучитися до релігійних подій, таких як богослужіння, хресні ходи, релігійні фестивалі та інші духовні практики;

2) релігійний туризм паломницького спрямування (або просто – паломництво) – особлива форма духовної рекреації, що передбачає подорож до особливих сакральних центрів тієї чи іншої релігії (святих місць) з чітко визначеними культовими цілями: прилучення до святинь віри, духовне очищення, спокута, поклоніння церковним реліквіям, участь у релігійних обрядах. Попри те, що такі мандрівки сприяють духовному оздоровленню, вони також можуть мати чимале пізнавальне та культурологічне значення і забезпечувати насичені туристичні враження подорожуючого. Формами такого туризму можуть бути: участь у релігійних заходах (наприклад Страсна хода на Голгофу в Єрусалимі), святкуваннях (Різдвяна Літургія у Вифлеємі), організовані пішохідні подорожі з молитвами до святих місць (прощі), тимчасове проживання в монастирі з дотриманням посту і молитовного розпорядку (аскетичні практики);

3) релігійний туризм науково-освітнього спрямування – цільові поїздки фахівців (богословів, істориків, географів, мистецтвознавців), що займаються питаннями вивчення філософського змісту певних релігій, дослідження їх історичних витоків, культурологічної складової, чинників поширення на певних територіях, відкриття нових сакральних об'єктів та іншою науково-пізнавальною проблематикою. Освітньо-комунікаційна складова цього виду релігійного

туризму передбачає участь у богословських курсах, духовних школах, семінарах, лекціях, міжконфесійних чи міжрелігійних форумах.

Сутність релігійного туризму значною мірою проявляється через його функції, перелік яких досить широкий (табл. 1.4). В основному вони мають соціальне, гуманітарне та економічне спрямування і є вкрай важливими як для окремої особи, так і для суспільства загалом [6].

Таблиця 1.4 – Функції релігійного туризму*

Назва функції	Сутність та зміст
Інтеграційна	Сприяє об'єднанню людей за релігійною чи конфесійною ознакою, формує відчуття спільності та належності до єдиної духовної традиції. Сприяє гармонізації суспільних релігійних відносин.
Комунікаційна	Забезпечує можливість духовного спілкування між одновірцями, а також між людиною та Богом через участь у спільних релігійних заходах, обрядах, службах.
Регулятивна	Формує відповідну модель поведінки людини, орієнтовану на дотримання релігійних норм, моральних настанов, обрядовості, що закладені у традиціях певної конфесії.
Світоглядна	Допомагає людині осмислити своє місце у світі, знайти відповіді на екзистенційні питання, зрозуміти сенс життя, місію людини та взаємозв'язок з вищими силами.
Духовно-просвітницька	Забезпечує пізнання основ віровчення, догматів, релігійних текстів та традицій; поглиблює знання про конкретну релігію або духовну течію.
Рекреаційна (терапевтична)	Забезпечує зцілення, зняття психоемоційного навантаження, духовне оновлення, внутрішній спокій. Допмагає впоратись із життєвими труднощами, особистими переживаннями.
Естетична	Розвиває естетичний смак завдяки ознайомленню з духовною архітектурою, релігійним мистецтвом, іконографією, традиційним оздобленням храмів тощо.
Пізнавальна	Забезпечує вивчення історії, архітектури, мистецтва та духовного змісту релігійних споруд і традицій, формує ширший культурний світогляд.
Компенсаційна	Допомагає людині подолати внутрішні конфлікти, життєві кризи, психологічну втому. Наповнює життя новим сенсом, вірою та надією.
Соціальна (соціокультурна)	Сприяє міжрелігійному діалогу, толерантності, культурному взаєморозумінню між народами та формує гармонійно розвинену особистість.
Економічна	Стимулює розвиток інфраструктури, послуг, транспорту; підвищує зайнятість, сприяє надходженню коштів до місцевих бюджетів; активізує розвиток регіонів.
Виховна	Під час мандрівки формуються ціннісні орієнтири, знання про сакральні об'єкти, їхнє духовне й історичне значення. Підвищується моральна свідомість і культурна освіченість.

*Сформовано на основі джерела [Божук, конф]

Система релігійного туризму включає взаємопов'язані компоненти, до яких належать ресурсне забезпечення, об'єкти та суб'єкти діяльності, а також механізм управління туристичною діяльністю (рис. 1.4).

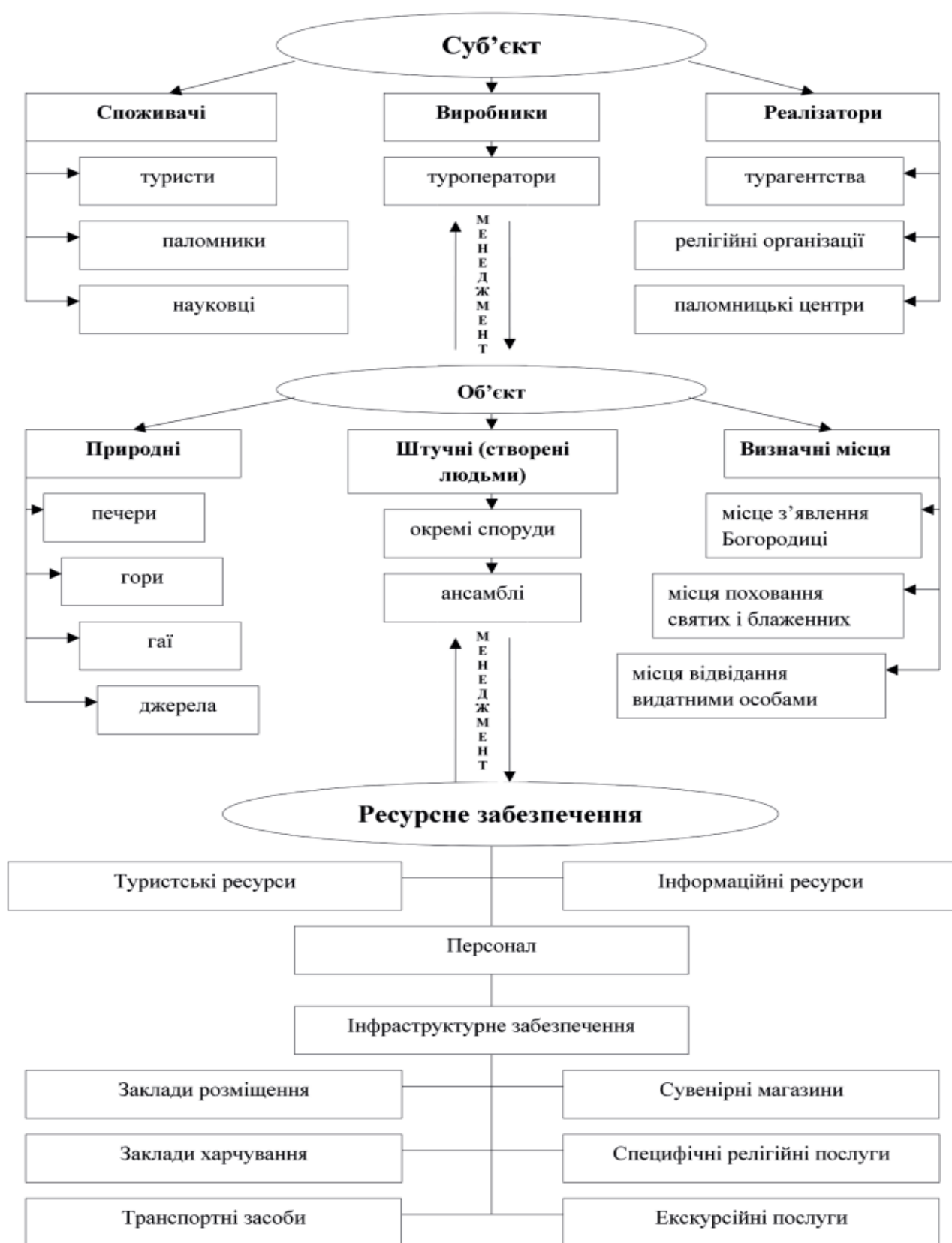

Рис. 1.4 – Система релігійного туризму

Формування релігійно-туристичного продукту передусім ґрунтується на релігійно-ресурсному потенціалі, який охоплює різні типи сакральних об'єктів:

природні ландшафти (водойми, печери, горбисті чи гірські території), створенні людьми культові споруди або їхні ансамблі, а також відомі місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних церковних діячів.

Найважливішими об'єктами у розвитку туристично-екскурсійних маршрутів на території України є численні монастирі та церкви. Їхня цінність визначається не стільки місцем розташуванням (у столиці чи провінції, у місті чи селі), скільки художнім рівнем оформлення - архітектурою, живописом і скульптурними композиціями на біблійні теми, створеними як відомими художниками, так і невідомими майстрами [32].

Суб'єктами релігійного туризму є всі учасники, які прямо або опосередковано беруть участь в організації, реалізації чи споживанні релігійно-туристичних послуг. Їх можна поділити на такі основні групи:

- 1) туристи (споживачі послуг): паломники, подорожуючі з культурними, пізнавальними та духовними цілями, освітні групи, фахівці з релігійних питань;
- 2) релігійні організації та установи: церкви, монастирі, духовні центри (як організації), представники духовенства, релігійні братства та громади;
- 3) туристичні організації: спеціалізовані на релігійному туризмі туроператори і турагенти, екскурсійні бюро, гіді, паломницькі служби;
- 4) суб'єкти туристичної інфраструктури: спеціалізовані заклади розміщення і організації харчування, транспортні організації, музеї, культурні та інформаційні центри;
- 5) державні та муніципальні структури: органи влади, що відповідають за туризм, культуру, релігію, охорону пам'яток; адміністрації історико-культурних заповідників;
- 6) освітні та наукові установи: університети, інститути релігієзнавства, академії духовної освіти, центри вивчення культурної спадщини.

Споживач як головний суб'єкт системи релігійного туризму визначає її розвиток через задоволення своїх рекреаційно-туристичних потреб історико-культурного (релігійного) пізнання. Споживачі відрізняються за віком і статтю, рівнем духовної зрілості, соціальним становищем, матеріальним достатком і

регіоном проживання[7, с. 90].

Складовими механізму управління туристично-релігійною діяльністю є, передусім, рівень і якість ресурсного забезпечення, інфраструктурне забезпечення, організація надання основних і другорядних туристичних послуг тощо. Управління релігійно-туристичною діяльністю також охоплює питання підпорядкування, конфесійної належності, статусу та організаційної моделі роботи паломницько-туристичних структур. Воно визначає стратегію використання об'єктів сакральної спадщини для розвитку релігійного туризму. Водночас заходи з боку місцевої влади мають бути спрямовані на утримання та покращення інфраструктури – зокрема, під'їзних доріг до святинь, встановлення інформаційних покажчиків, а також проведення маркетингових досліджень щодо попиту на відповідні послуги.

Розвиток релігійного туризму як форми духовно-культурного пізнання залежить від великої кількості чинників, які систематизовані у таблиці 1.5. Ключову роль, безумовно, відіграють культурно-релігійні чинники, серед яких чільне місце належить матеріальним та нематеріальним об'єктам сакральної спадщини.

Таблиця 1.5 – Чинники розвитку релігійного туризму

Група чинників	Конкретні чинники
Культурно-релігійні	- Наявність об'єктів сакральної спадщини (храми, монастирі, святині, реліктові місця); - Різноманіття релігійних конфесій і традицій; - Релігійні свята, паломницькі заходи
Історико-архітектурні	- Висока цінність історичних культових споруд; - Включення об'єктів до списку ЮНЕСКО або національного реєстру історико-культурної спадщини
Соціально-демографічні	- Зростання духовних потреб населення; - Поширення міжрелігійного (міжконфесійного) діалогу; - Інтерес до власного коріння та ідентичності
Інфраструктурні	- Доступність транспортної інфраструктури; - Розвиток туристичних послуг поблизу релігійних об'єктів (готелі, харчування, екскурсійне обслуговування)
Інформаційно-комунікаційні	- Популяризація релігійного туризму через ЗМІ, інтернет, соціальні мережі; - Наявність електронних путівників і мобільних застосунків
Економічні	- Підтримка з боку держави або церковних організацій; - Інвестиції у збереження та промоцію сакральної спадщини; - Розвиток малого та середнього бізнесу
Політико-правові	- Стабільна політична ситуація; - Законодавче забезпечення діяльності у сфері туризму та охорони сакральних пам'яток
Міжнародні	- Міжнародні релігійні форуми, з'їзди, конгреси; - Включення об'єктів до міжнародних паломницьких маршрутів

Розглядаючи передумови становлення та розвитку релігійного туризму в Україні, слід підкреслити, що надзвичайно великий вплив на ці процеси мають глибокі релігійні традиції українського народу, а також значний міжнаціональний склад населення України, який сформувався історично під впливом бурхливих суспільно-політичних подій минулого. Тому сьогодні на території України є чимало сакральних ландшафтів і релігійних споруд, які володіють історико-культурною та сакрально-мистецькою привабливістю. Відвідання їх з туристичною метою можливе протягом усього року, незважаючи на природньо-погодні умови, віроповідування чи політичні амбіції [7, с. 92].

Варто також зазначити не лише велику кількість об'єктів сакральної архітектури на території України, але й їхню приналежність до різних світових релігій, конфесій та релігійних течій. Така конфесійна різноманітність дозволяє задовольнити духовні й культурні потреби туристів з різних куточків світу і з різними релігійними переконаннями, відкриваючи їм можливість не лише поклонитися святиням, а й ознайомитися з багатою історією та духовною спадщиною України. Наявність сакральних об'єктів світового значення (включених до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), зокрема лавр, древніх монастирів, соборів, церков та інших святинь, робить Україну привабливим напрямом як для паломників, так і для релігійно-пізнавальних туристів.

Важливим чинником для розвитку культурно-пізнавального напрямку релігійного туризму є й те, що українські святині впродовж століть були не лише місцями духовності, але й головними культурними осередками країни. Тут збереглося чимало унікальних ікон, книг, предметів прикладного мистецтва та народних ремесел. Монастирі та інші храмові споруди є головними архітектурними пам'ятками свого часу – особливо до XVIII століття [15].

Попри багату матеріально-ресурсну базу, не менш важливими для розвитку релігійного туризму є соціально-демографічні, організаційно-економічні, а також суспільно-політичні чинники. Наприклад, умовах триваючої російсько-української війни спостерігається переосмислення ролі віри та духовності: частина населення шукає підтримки в релігії, зростає внутрішній паломницький

рух до мирних регіонів. Але також війна загострила питання конфесійної ідентичності, особливо у зв'язку з діяльністю УПЦ МП. Це впливає на вибір паломниками об'єктів для відвідування та може обмежити доступ до певних релігійних центрів.

Зростаючий інтерес до релігійних і паломницьких турів, який спостерігається в останні роки, також зумовлений організаційними чинниками, зокрема розгортанням мережі релігійних та громадських організацій, різноманітних служб, що займаються організацією екскурсій, подорожей та паломництва до святих місць України.

Характеризуючи особливості розвитку релігійного туризму, необхідно відзначити, що визначаються не лише його специфічною мотивацією, але й унікальними характеристиками туристичних об'єктів. Сакральні об'єкти часто мають особливий статус у релігійних традиціях, що надає їм духовної цінності, незалежно від архітектурної чи історичної значущості

Варто підкреслити, що туристична привабливість релігійного об'єкта значною мірою зумовлена саме його сакральністю. Цей чинник проявляється через такі особливості, як: місце об'явлення Богородиці чи Ісуса Христа; можливість усамітнення для молитви в природному середовищі (печери, гроти, лісові галявини); поховання святих, блаженних або праведників, яких шанують за здатність до зцілення; візити авторитетних представників духовенства, зокрема тих, яких згодом визнали Святими; присутність реліквій (чудотворні ікони, мощі, раки з останками); художньо-архітектурне оформлення святині, яке вражає багатством і стилістичною різноманітністю. Додаткову привабливість створює вигідне або мальовниче розташування святині у ландшафті, її помітність з різних точок огляду, захоплива панорама навколо, а також різноманітність програми перебування – від екскурсійної до духовно-культурної. Важливу роль відіграє й особлива атмосфера місця, відчутна позитивна енергетика, що викликає бажання повернутися туди знову [7, с. 91-92].

На відміну від більшості інших об'єктів історико-культурної спадщини, відвідування релігійних святинь потребує особливого інфраструктурного

забезпечення, що передбачає засоби для розміщення прочан: паломницькі готелі, гостьові кімнати при монастирях тощо. У періоди великих релігійних свят, коли спостерігається значний наплив відвідувачів, для ночівлі можуть використовуватись навіть приміщення храму - як у разі нестачі місць у готелях, так і за бажанням прочан залишитися на ніч у святині. Крім того, поширеною практикою є організація наметових таборів.

Суттєвим елементом інфраструктури релігійних об'єктів, особливо тих, що включають комплекс споруд, є наявність трапезних або закладів громадського харчування. Такі об'єкти вирізняються достатньою місткістю, оперативним обслуговуванням відвідувачів і доступною ціною страв.

Територія релігійного об'єкта має бути облаштована місцями для відпочинку, пунктами з питною водою (безкоштовно), інформаційними щитами та вказівниками. Якщо об'єкт виконує функцію музею - необхідні каса, сувенірна крамниця й релігійна атрибутика.

Для відвідувачів важливо під час екскурсії отримати змістовну інформацію про релігійний об'єкт, мати можливість відвідати музей його історії (якщо він є), долучитися до недільних шкіл, богословських студій, храмових свят, хресних ходів, літургій або театралізованих постановок біблійних подій. Остання послуга особливо користується попитом серед римо-католиків.

Ще однією важливою потребою для туристів і прочан є можливість придбати різноманітні товари, що мають сакральне значення (є символами віросповідання): освячену воду в пляшках, свічки, елементи одягу (наприклад, хустки чи шарфи), ефірні олії, обереги (іконки, медальйони, ладанки), сувенірну продукцію (листівки, магніти, фото- та відеоматеріали про об'єкт), друковану релігійну літературу та предмети церковного призначення.

Інші особливості розвитку релігійного туризму полягають у наступному:

- багато подорожей приурочені до релігійних свят, паломництв, ювілеїв або святкувань, що впливає на нерівномірність туристичних потоків протягом року;
- релігійний туризм часто організовується або підтримується церквами, духовними центрами, паломницькими службами, що впливає на формат, програму та атмосферу турів;

- учасники релігійних турів зазвичай переживають глибокі емоції, очищення, натхнення, що формує особливу цінність таких подорожей, відмінну від звичайного туризму;

- розвиток туризму потребує балансу між популяризацією святинь і збереженням їх автентичності, тиші, сакральності, що ставить перед менеджментом релігійного туризму важливі етичні виклики.

Отже, розвиток релігійного туризму залежить від наявності сакральних об'єктів із багатою історією та культурною спадщиною, інфраструктури для комфортного перебування паломників, а також активної організації релігійних подій і заходів. Унікальність релігійного туризму полягає у поєднанні духовного та культурно-пізнавального досвіду.

1.3. Методика дослідження сакральної спадщини, як складової потенціалу релігійного туризму

Методика дослідження сакральної спадщини як складової потенціалу релігійного туризму передбачає комплексний підхід, що дозволяє всебічно оцінити значення релігійно-культурних об'єктів для розвитку туристичної діяльності.

Ця методика також повинна базуватися на міждисциплінарному підході, що включає історичні, релігієзнавчі, соціологічні, економічні та туристичні аспекти. Вона дозволяє сформуванню обґрунтовану базу для збереження сакральних об'єктів і розвитку їх туристичного використання.

Відзначимо, що при аналізі структури сакральної спадщини у контексті розвитку релігійного туризму доцільно враховувати:

- просторові аспекти - розташування сакральних об'єктів у певних територіальних або ландшафтних комплексах;
- ієрархічні зв'язки - важливість або пріоритетність різних об'єктів чи місць (наприклад, головний храм міста - провідний центр вірування);
- часові аспекти - спадковість і зміни сакральної спадщини протягом історії, періоди активного використання або занепаду.

- соціальні аспекти - роль сакральної спадщини у формуванні колективної ідентичності, звичаїв, суспільних норм.

Методика дослідження сакральної спадщини у контексті розвитку релігійного туризму передбачає низку етапів, які представлені на рисунку 1.5.

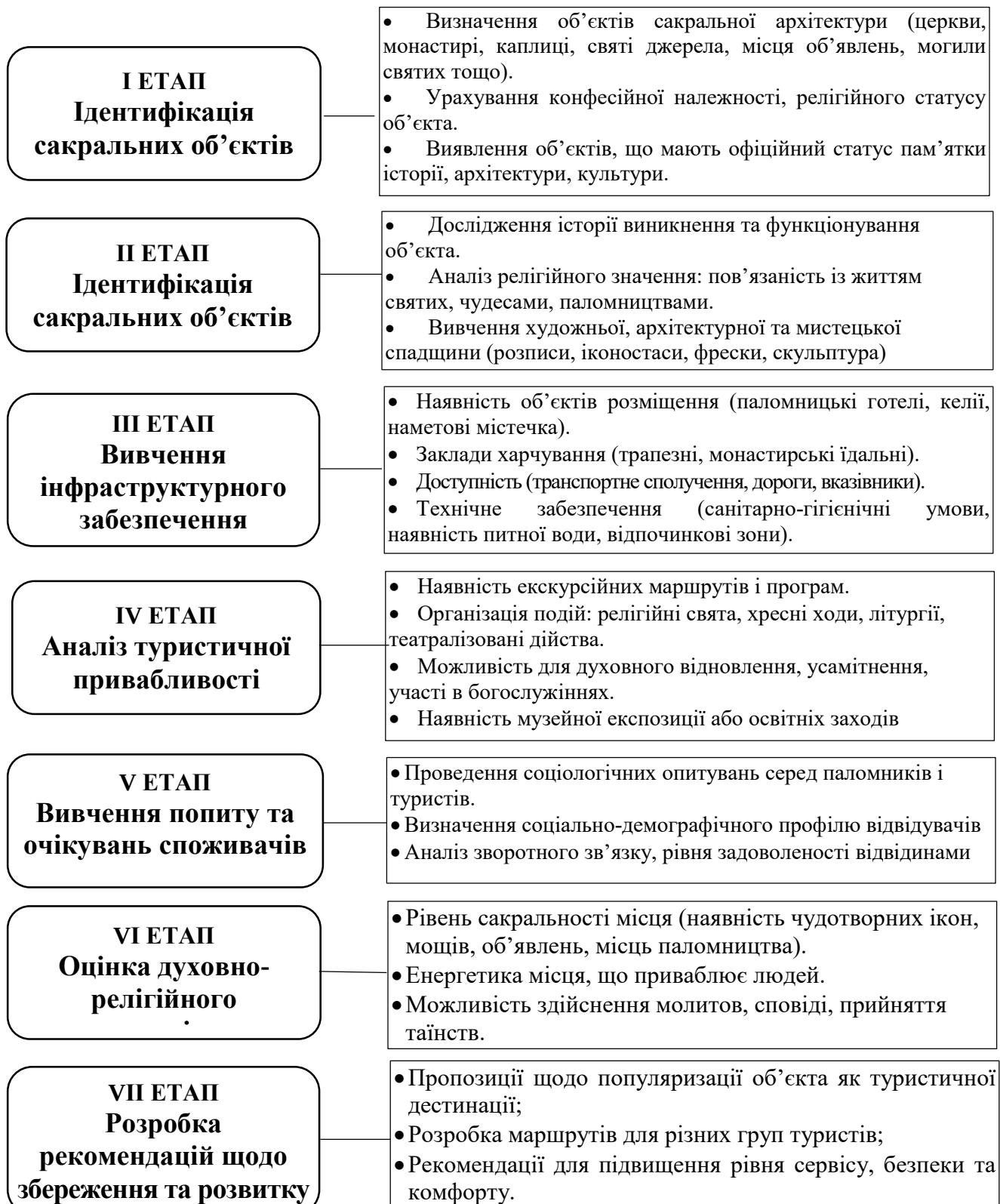

Рис. 1.5 – Етапи дослідження сакральної спадщини

При дослідженні сакральної спадщини як складової потенціалу релігійного туризму використовуються різні наукові підходи, що дозволяють розкрити взаємозв'язки між її духовно-культурними елементами та туристичними практиками.

Т. Бужук характеризує релігійний туризм як предметну область для досліджень у географічних, культурологічних, теологічних, туризмологічних, краєзнавчих і країнознавчих галузях знань (рис. 1.6).

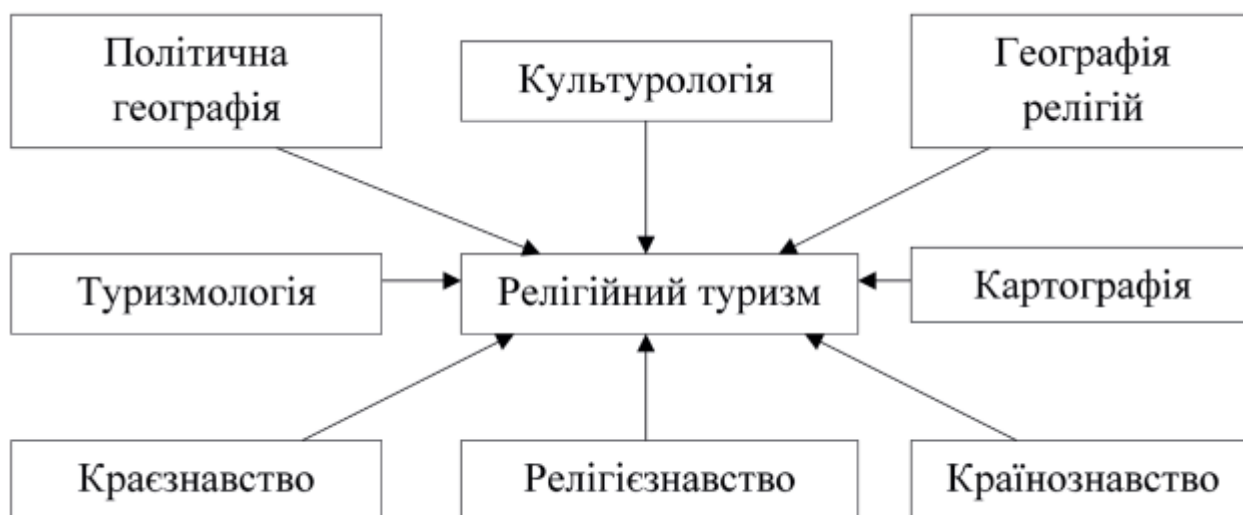

Рис. 1.6 – Міждисциплінарні складові наукового підходу до вивчення релігійного туризму [7, с. 87]

Л. Атаман зазначає, що чільне місце у процесі дослідження сакральних просторів посідає системний підхід, оскільки суспільно-географічні дослідження релігійної сфери по своїй суті є комплексними [3, с. 63]. Системний підхід полягає у розгляді сакральної спадщини її як цілісної, структурованої та взаємопов'язаної системи, яка включає не лише окремі об'єкти (храми, ікони, ритуали), а й контекст їх існування, функціонування та взаємодію з іншими елементами соціокультурного середовища. Іншими словами сакральну спадщину слід розглядати як частину національної системи культури, релігійної традиції та соціальної структури.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ОЦІНКА ЇЇ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦАЛУ

2.1. Загальна характеристика релігійного середовища Львівської області та історичних передумов формування сакрального простору регіону

Сакральна культура Львівщини має глибоке історичне коріння. Її розвиток нерозривно пов'язаний із духовними віруваннями, релігійними традиціями та символами божественної сутності. Завдяки своєму розташуванню на перетині важливих європейських шляхів, Львівщина здавна була місцем співіснування багатьох народів, культур і релігій.

Кожен народ, що проживав на цих землях, залишив по собі культурні свідчення - храми, архітектурні споруди, цвинтарі. На жаль, значна частина сакральної спадщини була зруйнована в часи тоталітарного режиму та комуністичних переслідувань. Сьогодні ж відбувається відродження духовного мистецтва: реставруються старі занедбані храми, зводяться нові церкви, святині прикрашаються іконами та настінними розписами, продовжується розвиток традицій сакральної архітектури та культури. Також проводиться робота щодо повернення в Україну вивезених раніше реліквій (мощей, чудотворних ікон).

Характеризуючи середовище розвитку релігійного туризму у Львівській області, необхідно відзначити, що станом на початок 2025 року у регіоні було зареєстровано 3299 релігійних організацій, у тому числі 3138 релігійних (церковних) громад (95,1%), 73 монастирі, 10 братств, 30 місій, 30 духовних центрів (управлінь) та 18 духовних навчальних закладів. Порівняно з 2020р. загальна кількість релігійних організацій зросла на 13 одиниць (табл. 2.1).

За кількістю релігійних організацій та громад Львівщина є безумовним лідером серед інших областей України - її частка складає 9,5%. Це робить її одним із найактивніших регіонів країни за рівнем релігійного життя і формує необхідні передумови для розвитку релігійного туризму.

Таблиця 2.1 – Динаміка кількості релігійних організацій в розрізі релігійних течій (конфесій) у Львівській області

Релігійна течія (конфесія)	2020р.	2021р.	2022р.	2023р.	2024р.	2024 рр. до 2020 р., %
Православне християнство	1006	1010	1001	1003	979	97,3
Католицьке християнство	1824	1828	1837	1843	1846	101,2
в т.ч греко-католицизм	1649	1652	1658	1664	1665	101,0
римо-католицизм	164	175	178	178	180	109,8
Протестантське християнство (адвентисти, Свідки Єгови, баптисти, п'ятидесятники)	414	422	423	430	433	104,6
Іслам	4	4	4	5	5	125,0
Іудаїзм	10	10	11	11	11	110,0
Буддизм	2	2	2	2	2	100,0
Рідновірство	10	10	10	10	10	100,0
Інші	13	13	13	13	13	100,0
Всього організацій	3286	3299	3300	3317	3299	100,4

*Складено за даними джерела [19]

У міжконфесійній структурі релігійних громад домінує Українська греко-католицька церква (УГКЦ), представництво якої становить 1665 організацій і 1587 громад. Це складає 50,6% від загальної кількості громад (церковних парафій) в регіоні (рис. 2.1) та 45,4% від загальної кількості греко-католицьких громад в Україні (рис. 2.2).

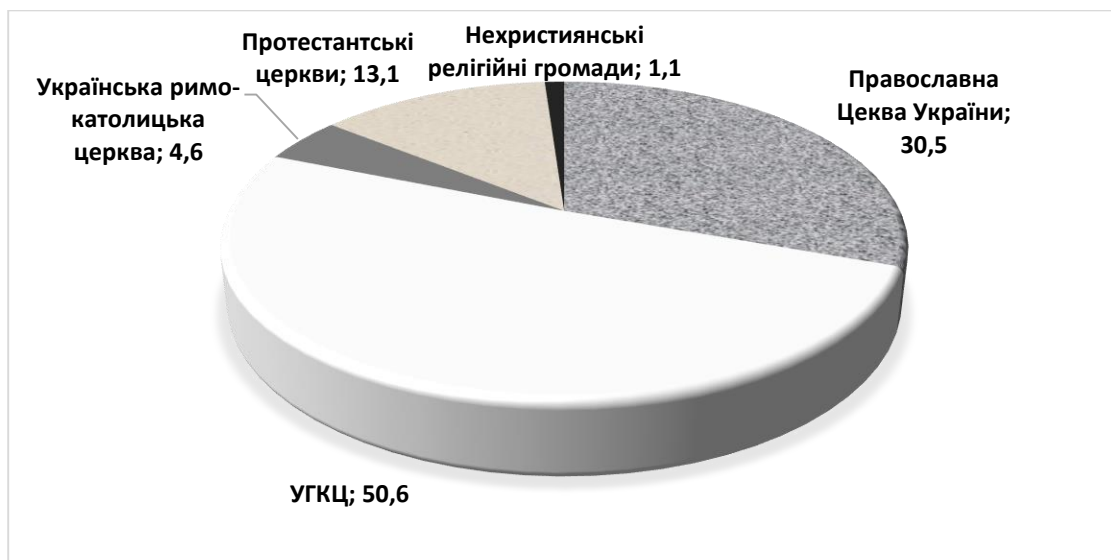

Рис. 2.1 – Міжконфесійна структура релігійних громад у Львівській області

*Складено за даними джерела [19]

Українська греко-католицька церква – це східна католицька церква візантійського обряду, що виникла внаслідок Берестейської унії 1596 року. Її

особливістю є те, що вона перебуває в єдності з Папою Римським, тобто визнає його духовну владу як главу Католицької Церкви і, водночас, зберігає візантійський (східний) обряд - традиції, богослужбову мову, літургійні форми, що подібні до православних. Літургія УГКЦ - це Літургія святого Івана Золотоустого або Василя Великого. Офіційною богослужбовою мовою є церковнослов'янська, однак на практиці (особливо у Західній Україні) зазвичай використовується українська та інші мови, залежно від місцевості та конкретної громади (наприклад, угорська – в окремих громадах Закарпаття).

Церкви мають традиційний східний інтер'єр: іконостас, фрески, хрест купольного типу. УГКЦ має потужні діаспорні структури: у Канаді, США, Бразилії, Польщі, Італії (загалом в 11 країнах світу).

Представництво римо-католицької церкви, яка використовує західноєвропейський (латинський) літургійний обряд є значно меншим і налічує лише 144 громади (4,6%).

Другою за розмірами конфесією у Львівській області є Православна Церква України, яка налічує 957 парафій, що складає 30,5% від загальної кількості релігійних громад у регіоні. Відзначимо, що за останні роки відбулися значні зміни у структурі православних релігійних громад області. Зокрема, багато громад Української православної церкви (московського патріархату) змінили конфесійну приналежність або були ліквідовані. Станом на початок 2025 року в області не залишилося таких громад – частина перейшла до ПЦУ, частина була ліквідована. Саме цією причиною можна пояснити загальне зменшення кількості релігійних організацій православного християнства у 2024 р. на 2,4% порівняно із 2023 р.

Представлений у Львівській області і протестантський напрям християнства. Загальна кількість протестантських громад у регіоні складала на початок 2025 року 410 одиниць (13,1%). У складі організацій протестантського християнства найбільшим є представництво громад християн євангельської віри/п'ятидесятників (125), Свідків Єгови (124) та християн-баптистів (88). Також протестантський релігійний рух у регіоні представлений громадами Церкви Адвентистів Сьомого Дня (28), харизматичних християнських церков (28), лютеранських церков (3),

реформаторських церков (1), Новоапостольської церкви в Україні (1), методистської церкви (1), Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормонів) тощо. Також у Львові знаходиться Українська єпархія Вірменської Апостольської Церкви.

Щодо представництва інших світових релігій, то у Львівській області функціонують 11 громад іудеїв, 5 – мусульман, 2 – буддистів. Також в області налічується 10 громад рідновірців - послідовників сучасної етнічної релігії (неоязичництва), яка відтворює дохристиянські вірування, обряди та традиції давніх слов'ян, ставлячи в центр культ природи, роду і національної ідентичності.

Рідновіри поклоняються давнім слов'янським богам, серед яких: Дажбог (бог сонця і добра), Перун (бог грому і воїнів), Мокоша (богиня жіночої долі), Велес (бог мудрості, тварин, багатства). Панівним є культ Роду - спільного божественного предка всіх людей. Основу віровчення становлять сонячні цикли (рівнодення, сонцестояння), свята пов'язані з землею, водою, вогнем. Рідновірство тісно пов'язане з українською етнічністю, традиціями, піснями, символікою. Воно розглядається не лише як релігія, а як духовно-культурне відродження українського народу.

Загалом Львівщина займає чільне місце в Україні за представництвом релігійних громад традиційного християнства (рис. 2.2). Зокрема, вона є лідером в Україні за чисельністю не лише греко-католицьких, але й римо-католицьких громад та парафій Православної Церкви України.

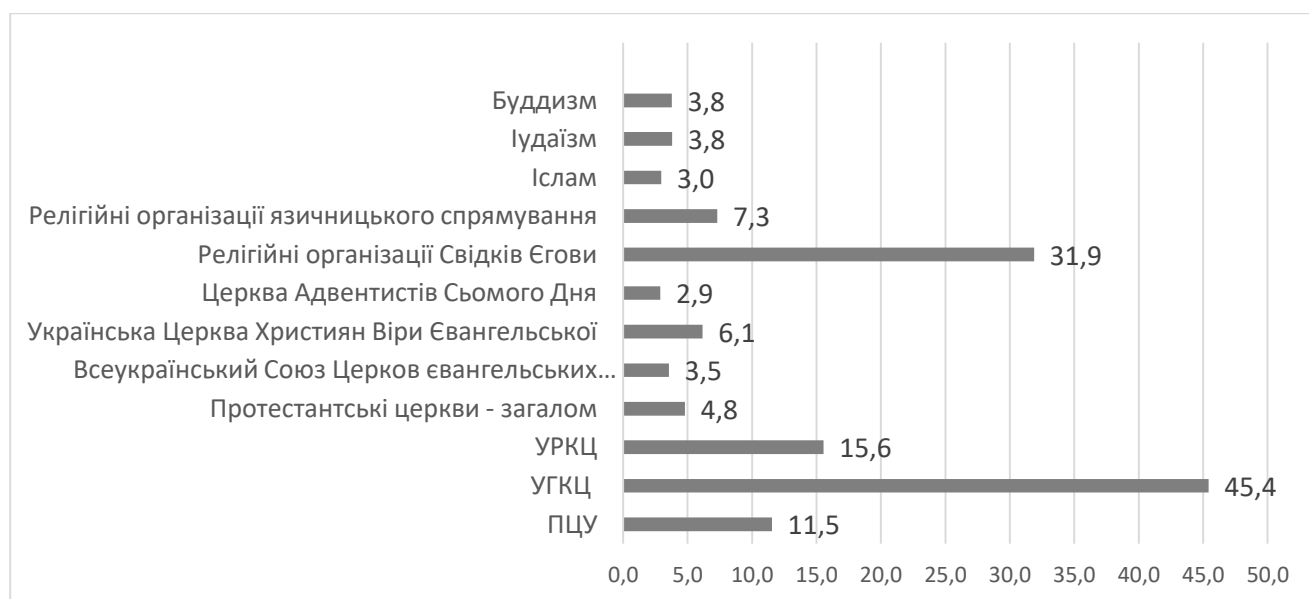

Рис. 2.2 – Частка Львівської області за кількістю громад певного релігійного спрямування (конфесії) у загальній кількості відповідних громад в Україні

Протестантський напрям християнства на Львівщині не надто розвинутий. Кількість громад протестантських конфесій складає лише 4,8% від загальної кількості в Україні. Винятком є лише релігійні організації Свідків Єгови. Львівщину без перебільшення можна назвати осередком цього руху, оскільки тут сконцентрована майже третина громад цієї релігійної організації, що має власне розуміння Біблії, відмінне від традиційних християнських конфесій. Їхня діяльність відома активною проповідницькою роботою «від дверей до дверей», суворим дотриманням біблійних принципів і нейтралітетом у політичних та військових справах.

Також Львівщина не відіграє ключової ролі щодо представництва інших світових релігій. Зокрема, частка релігійних організацій іудаїзму та буддизму становить лише 3,8% від загальноукраїнського показника, ісламу – 3,0%.

Історичні передумови формування сакрального простору Львівщини охоплюють багатовіковий процес становлення релігійної, культурної та етнічної ідентичності регіону. Цей процес визначався впливом різних держав, релігійних традицій і цивілізаційних моделей.

Терени сучасної Львівщини були заселені ще з давніх часів, і у дохристиянський період тут сформувалися язичницькі вірування слов'янських племен. Сакральний простір мав природний характер - культові місця пов'язували з лісами, джерелами, горами (наприклад, культ гори, води, дерев). Саме у цей період виникли перші місця духовного поклоніння, які пізніше трансформувалися або були витіснені християнськими святинями. Особливо яскраво цей симбіоз проявився у м.Львові на пагорбах Кайзервальду (у районі парку Знесіння). На місцях древніх капищ чільних богів слов'янського пантеону: Святовида, Білобога, Рода, Триглава, Перуна, Велеса згодом повставали християнські храми, які мали прив'язку до давньослов'янських культів.

Наприклад, на горі Баба-Род, де було капище бога Рода, що вважається прабатьком усього суцього, творцем життя, захисником роду за християнських часів збудували церкву Вознесіння - християнський аналог культу вічного життя. На південь від Святовидового поля, у глибині Личаківської вулиці, розташований

пагорб, на якому колись височіла церква Воздвиження Чесного Хреста - споруджена на вшанування християнського обряду, пов'язаного з культом смерті. На пагорбі біля гори Лева, де було капище бога Велеса, збудували костел Святого Войцеха - християнського проповідника, який загинув від рук поган. Поблизу капища Перуна (бога грому, блискавки, війни та небесної сили) у збудували церкву св. Іллі (громовержця), яким християни полюбляли підміняти поганський культ. Загалом, за твердженням дослідників найстаріші християнські храми Львова - Іоанна Хрестителя, Миколая, Параскеви П'ятниці, Марії Сніжної - повставали по периметру Львова поганського [25].

Зв'язок християнських та язичницьких обрядів зберігається і в нематеріальній сакральній спадщині. Наприклад, традиції святкування Великодня, Різдва Івана Хрестителя (Івана Купала), Свят Василя Великого та Андрія Первозванного пов'язані з такими обрядовими діями як щедрування, гаївки, театралізовані народні гуляння (наприклад, «водити Маланку» на Новий рік), ворожіння (Андріївські вечорниці, передноворічна ніч), хороводи і стрибки через вогнища (на Івана Купала), які мають дохристиянські корені.

З утвердженням християнства на Русі з'являються перші церкви та монастирі на теренах Львівщини. У XII–XIII ст. Галицько-Волинське князівство (частина якого входить до сучасної Львівської області) стало важливим центром православної культури, зокрема сакральної архітектури. Виникають перші муровані храми, які поєднували візантійські впливи з місцевими традиціями. Деякі з них збереглися й досі.

Після входження Галичини до складу Королівства Польського у 1349 р. регіон зазнав значного латинського (католицького) впливу. У Львові та навколишніх містах активно будуються римо-католицькі храми, костели, монастирі францисканців, домініканців, єзуїтів. Водночас зберігаються і розвиваються православні, а згодом - греко-католицькі святині, що сформували унікальний конфесійний ландшафт. У XV–XVIII ст. з'являються численні дерев'яні церкви, які стали візитівкою сакральної архітектури Карпатського регіону.

У XIV–XVIII ст. Львівщина стала простором співіснування християн різних

обрядів, а також юдеїв, вірмен, протестантів. У Львові збудовано вірменський собор (XIV ст.), синагоги, німецькі протестантські храми - все це доповнило мозаїку сакрального простору. Утворення УГКЦ (після Берестейської унії 1596 року) мало велике значення для розвитку східного обряду в унії з Римом - зводилися нові храми, що поєднували візантійську та латинську стилістику.

У Австро-угорський період (1772–1918) влада Габсбургів сприяла секуляризації, однак водночас толерувала релігійне різноманіття. Цей період позначений появою модерністських стилів у сакральній архітектурі (неоготика, неороманський, модерн). Відновлюються і реставруються старовинні храми, будуються нові церкви в селах та містах. Над створенням і реставрацією церков працюють відомі архітектори та художники.

У міжвоєнні роки на території Львівщини (в складі Польщі) активно функціонували всі основні конфесії. Це сприяло збереженню як сакральних об'єктів, так і релігійної традиції. У період Другої світової війни багато священних реліквій було вивезено закордон, а храми зазнали руйнувань. Після 1945 р., в умовах радянського атеїзму, сакральний простір регіону зазнав подальшого нищення: багато храмів було розграбовано, закрито, знищено або перетворено на склади, музеї, клуби. Проте, незважаючи на репресії, сакральна традиція зберігалася в середовищі вірян та підпільної церкви.

З відновленням незалежності України почалося активне відновлення та будівництво церков. Було повернуто храми, створено нові парафії, відновлено монастирі, здійснено розкопки та реставрацію історичних святинь. Регіон відновив статус одного з релігійних центрів України, з розгалуженою мережею сакральних об'єктів усіх традицій.

На жаль, значна кількість колишніх храмів більше не використовується для богослужінь з різних причин. Серед них - костели Святої Марії Магдалини, Святого Лазаря, єзуїтів, Святого Казимира, Стрітєння, Кларисок, Івана Хрестителя, а також кілька синагог. Частково функціонують костели домініканів і бенедиктинок.

Натомість, у 1990–2005 роках було зведено низку нових храмів, які

вирізняються сучасною архітектурною стилістикою. З-поміж них варто виокремити церкву Різдва Пресвятої Богородиці УГКЦ (1997–2001), яка стала архітектурною домікантою Сихівського району Львова з населенням понад сто тисяч осіб. У 2011 році тут відслужив мессу Святий Іоан Павло II (Папа Римський), під час якої віряни стали свідком дива зупинення дощу.

Однією з перших сучасних церков УГКЦ у місті є храм Святих Володимира і Ольги на вулиці Симоненка, створений за проєктом архітекторів Мирона та Олександра Вендзиловичів. Цей об'єкт відзначається масштабністю форм, виразним силуетом та спробою гармонійно вписатися у щільну забудову багатоповерхівок.

Особливу увагу привертає церква в селі Зубра - одна з перших, збудованих після проголошення автокефалії УАПЦ у 1988 році. Її архітектура наслідує риси українського бароко, з гармонійно витриманими пропорціями та чітко окресленим силуетом, що вражає як в екстер'єрі, так і в інтер'єрі.

Сучасні зодчі храмів у своїх роботах він орієнтуються на українську архітектурну спадщину початку XX століття, органічно поєднуючи її з бароковими елементами, лемківськими й гуцульськими мотивами та рисами резиденційного стилю.

Формування сакрального простору Львівщини було зумовлене не лише історико-культурними чинниками, а й релігійними подіями та віруваннями у чуда, які відігравали важливу роль у становленні духовного ландшафту регіону. Ці події зміцнювали релігійну ідентичність місцевого населення, сприяли заснуванню святинь, паломницьких центрів і культових місць. Оповіді про зцілення, чудотворні ікони, мироточіння, об'явлення святих поширені в народній традиції Львівщини. Такі події сприяли побудові каплиць і храмів на місцях «божественного втручання». Явлення Пресвятої Богородиці у Фатімі (1917 р.) стимулювало поширення культу Марії у регіоні й появу копій фатімських каплиць.

Отже, Львівщина є не лише центром багатоконфесійного співіснування, а й територією духовної сили, де містика, історія й релігія творять єдиний культурний ландшафт.

2.2. Аналітична оцінка сакральної спадщини регіону та її туристичного потенціалу

Сакральна спадщина Львівщини - це унікальний культурно-історичний пласт, що відображає багатовіковий розвиток духовності, мистецтва, архітектури та релігійного життя в регіоні. Вона є одним із найцінніших надбань не лише Західної України, а й усієї держави. Як уже зазначалося, Львівщина історично була територією, де перетиналися та співіснували різні релігійні традиції: греко-католики (УГКЦ), православні, римо-католики, юдеї, протестанти. Це зумовило появу значної кількості різнотипних храмів - церков, костелів, синагог, монастирів та каплиць. При цьому сакральні пам'ятки Львівщини свідчать про багатовіковий розвиток християнства в Україні; зберігають унікальні іконостаси, фрески, різьблення, церковний живопис; є осередками паломництва та релігійного туризму.

Згідно досліджень О.Міщенко, у Львівській області у структурі сакральної культурної спадщини переважають культові споруди, які становлять 97,3% й належать до пам'яток містобудування, архітектури, історії; 2,4 % — пам'ятки історії, які представлені меморіалами, братськими могилами, похованнями видатних постатей, кладовищами; 0,2 % - пам'ятки археології [30].

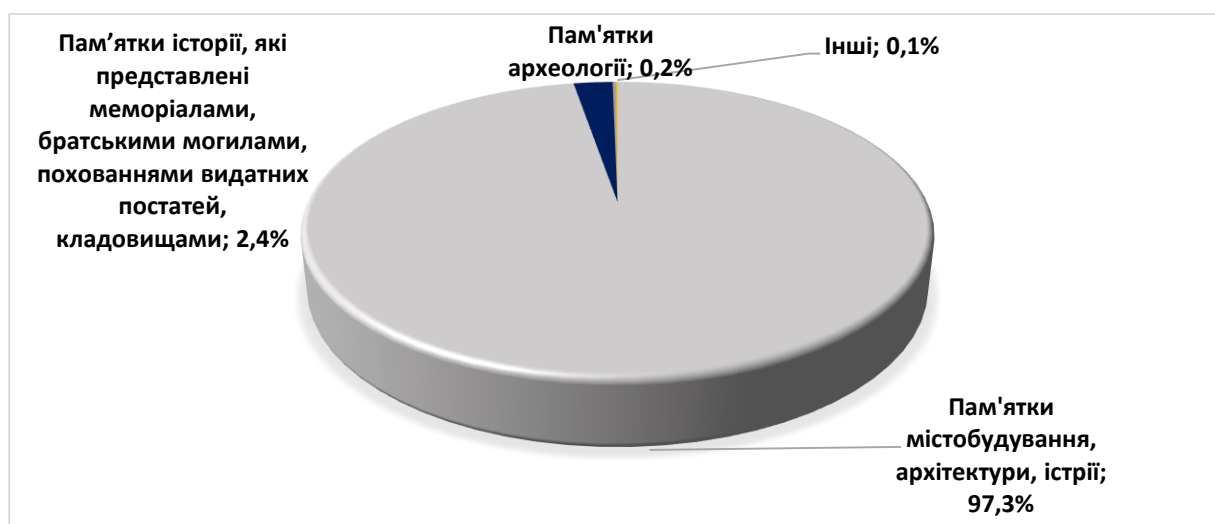

Рис. 2.3 – Структура об'єктів сакральної спадщини Львівської області [30]

Це якісно вирізняє регіон відносно Дніпропетровської, Сумської, Херсонської та Харківської областей, де сакральна спадщина в основному представлена

некрогрупою (курганами, могильниками курганними, братськими могилами та похованнями видатних постатей).

За даними офіційного туристичного порталу Львівської області сьогодні у регіоні налічується понад 2400 сакральних споруд [38]. Серед них особливу архітектурну та мистецьку цінність становлять дерев'яні церкви, яких станом на 2023 рік (за даними порталу <http://decerkva.org.ua/> налічувалося 775 одиниць, що є найбільшою кількістю серед усіх областей України [55]. Вони були збудовані у період XVI – середина XX ст. Розподіл цих церков по районах Львівщини ілюструє рис. 2.4.

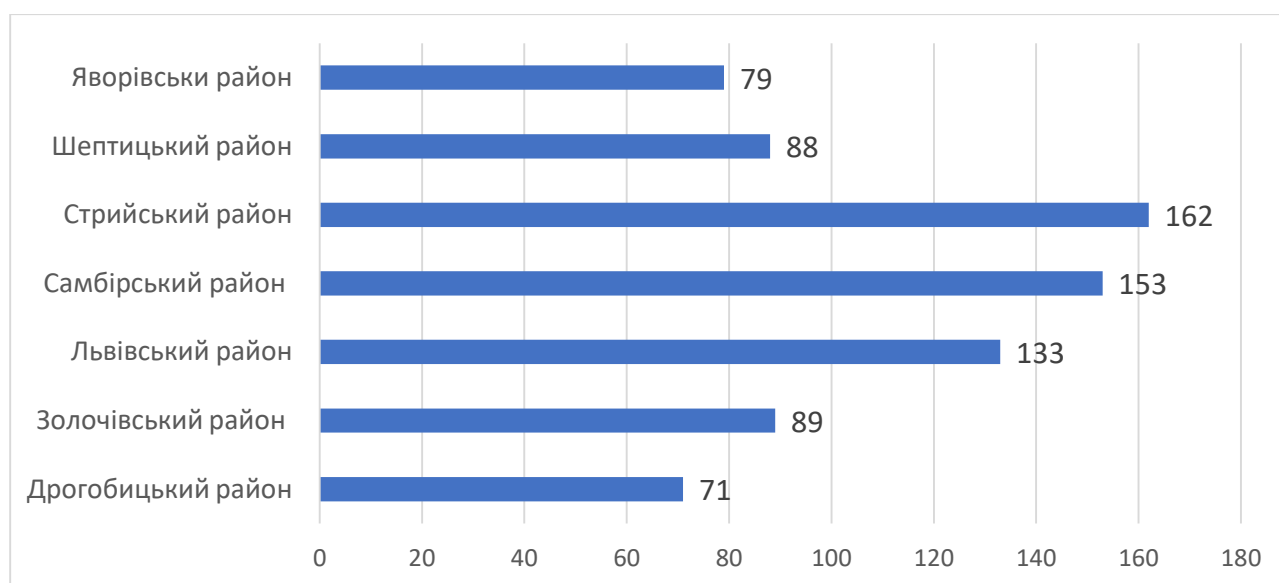

Рис. 2.4 – Структура розміщення дерев'яних церков Львівської області у розрізі районів

Як бачимо, основна частина усіх дерев'яних церков сконцентрована у Стрийському (20,9%), Самбірському (19,7%) та Львівському (17,2%) районах.

Найстарішою збереженою дерев'яною церквою на території Львівської області вважається Церква Зіслання Святого Духа у с. Потелич (Львівський район), яка була споруджена у 1502 році. Вона є видатною пам'яткою архітектури та монументального мистецтва галицької школи і входить до переліку 16 історично цінних унікальних дерев'яних церков карпатського регіону, які 21 червня 2013 року під час 37-ї сесії Комітету Світової спадщини у Камбоджі були включені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО [18].

Необхідно відзначити, що половина церков із зазначеного списку

знаходяться на території Польщі (Підкарпатське та Малопольське воєводства), а інша половина - на території України (Львівська, Івано-Франківська та Закарпатська області). Причому, 4 із 8 зазначених сакральних об'єктів розташовані саме на теренах Львівщини (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2 – Дерев'яні церкви Львівської області, включені до списку світової спадщини ЮНЕСКО

Назва споруди	Рік будівництва	Місце розташування	Конфесійна приналежність	Фото
Церква Зіслання Святого Духа	1502 р.	с. Потелич, Львівський район	католицизм	
Церква Святого Юра	XVI – XVII ст.	м. Дрогобич, Дрогобицький район	католицизм	
Церква Пресвятої Трійці	1720р.	м. Жовква, Львівський район	католицизм	
Собор Пресвятої Богородиці	1838р.	с. Матків, Стрийський район	католицизм	

Відзначимо, що наявність об'єктів ЮНЕСКО у складі сакральної спадщини Львівщини є вкрай важливим компонентом ресурсного потенціалу релігійного туризму. Такі сакральні пам'ятки виступають ключовими магнітами для релігійних туристів та підвищують туристичну конкурентоспроможність регіону. Адже, включення до Списку ЮНЕСКО підкреслює унікальність, автентичність і культурну цінність сакрального об'єкта. Це створює додатковий інтерес як з боку іноземних туристів, так і паломників, які шукають глибше духовне та культурне пізнання. До того ж такі об'єкти приваблюють туристів, що подорожують із

культурно-пізнавальною метою, поціновувачів історії, мистецтва та дослідників сакральної архітектури. Усі категорії відвідувачів, незалежно від мотивів подорожі, мають змогу доторкнутись до глибоких релігійних традицій і цінностей.

Статус об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО відкриває доступ до:

- міжнародних програм фінансування на реставрацію та охорону пам'яток;
- співпраці з європейськими туристичними та релігійними організаціями;
- грантів на розвиток сталого релігійного туризму.

Характеризуючи історичну, архітектурну та мистецьку цінність дерев'яних церков Львівщини, включених до списку ЮНЕСКО, зупинимося на ключових аспектах, які роблять їх унікальними та привабливими для туриста;

Церква Зіслання Святого Духа - є автентичним зразком галицької дерев'яної архітектури XVI століття, майже без суттєвих перебудов. Будівля церкви тризрубна, двоверха. У XVII столітті в церкві з'явився новий двоярусний іконостас. Стінні розписи були виконані в період між 1620 та 1640 роками. Розписи наві становлять один з кращих і найдавніших збережених прикладів стінопису дерев'яного храму. Цей стінопис також є цінним з точки зору іконографії [40]. Однією з головних реліквій церкви є ікона «Деїсус», яку створив відомий іконописець Іван Руткович у 1683 році. У 1718, 1736 та 1753 роках у храмі було здійснено низку реставрацій під керівництвом майстра Казимира Домініковича [18].

Церква Святого Юра в Дрогобичі - збудована наприкінці XV – початку XVI століття. Вона належить до найкраще збережених споруд цього періоду та вважається однією з найцінніших пам'яток давньої української сакральної архітектури. Церква зазнавала кількох перебудов, а її остаточний вигляд сформував талановитий майстер із Дрогобича - Григорій Тесля. Внутрішній простір церкви оздоблений настінним живописом, створеним під керівництвом художника Стефана Маляра (відомого також як Попович Медицький). Окрім релігійних сюжетів, зокрема «Страстей Христових», інтер'єр вирізняється багатим декоративним орнаментом, здебільшого рослинного характеру. Іконостас та ікони, виконані тим самим майстром (серед них - «Акафіст Богоматері», «Діяння апостола Павла»,

«Відсічення голови Великомученика Юрія»), вирізняються колористикою у відтінках коричневого, вохристого та оливково-зеленого.

Церква Пресвятої Трійці в місті Жовква Львівської області - дерев'яна сакральна споруда, зведена у 1720 році. Вона є визначною пам'яткою архітектури та монументального мистецтва галицької школи. Храм має тризрубну конструкцію з дерева, до якої згодом була приєднана цегляна ризниця. Усередині розміщено п'ятиярусний іконостас, що налічує близько 50 ікон, виконаних у ранньому XVIII столітті майстрами Жовківської школи живопису та різьблення на чолі з Іваном Рутковичем. Ікони відзначаються новаторським підходом — святі зображені з рисами, характерними для українського народу. Іконостас виготовлений із липи й прикрашений майстерним глибоким різьбленням, автором якого був Ігнатій Стобенський.

Церква Собору Пресвятої Богородиці в селі Матків Стрийського району Львівської області - видатна пам'ятка дерев'яної архітектури, що поєднує в собі глибоку духовну символіку, майстерність народного зодчества та історичну значущість. Зведена у 1838 році майстрами Іваном Мельниковичем та Василем Іваниковичем, церква є класичним прикладом бойківського стилю: тризрубна, триверха, з багатьма залами, що надають їй вигляду ялинки або китайської пагоди. Кожен з трьох квадратних зрубів - центральний (нава) та два менші (бабинець і вівтар) - увінчаний восьмибічними верхами з шоломоподібними банями: центральний має п'ять заломів, бічні - по чотири. Інтер'єр церкви зберігся у первісному вигляді: стіни вкриті стінописом кінця XIX століття, наявний різьблений та золочений іконостас з оригінальними царськими воротами у вигляді дерева Єсея з 35 предками Христа, бічні вівтарі, старі лави та церковне начиння.

До унікальних дерев'яних храмів Львівщини, окрім тих, що занесені до списку ЮНЕСКО, також можна віднести:

- церкву святої Параскеви, 1708 рік, м. Буськ
- церкву святого Микити, 1666 рік, с. Дернів
- церкву святого Івана Богослова, 1782 рік, с. Фусів
- церкву Собору Богородиці, 1724 рік, с. Лоні

- церкву Архістратиґа Михаїла, 1754 рік, м. Комарно
- церкву Успіння Богородиці, 1603 рік, с. Кліцько [16]

Необхідно відзначити, що у 2022-2023 роках фахівці Інституту народознавства НАН України, Львівської національної академії мистецтв та Інституту «Укрзахідпроектреставрація» провели дослідження храмів Львівщини й відібрали 60 об'єктів, які офіційно визнано частиною культурної спадщини сакрального мистецтва. До переліку увійшли храми, що входять до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, найстаріші монастирі, зразки народної дерев'яної архітектури та об'єкти українського модерну [47]. За результатами дослідження було сформовано електронний каталог цих об'єктів, у якому містяться докладні описи церков, а також відомості про майстрів, які їх зводили, та художників, що займалися розписом і оздобленням храмів. Цей каталог може слугувати важливим туристично-інформаційним путівником. Також на сайті розміщена інтерактивна карта розташування найбільш знакових сакральних об'єктів регіону, яка дозволить ефективно планувати туристичні маршрути (рис. 2.5).

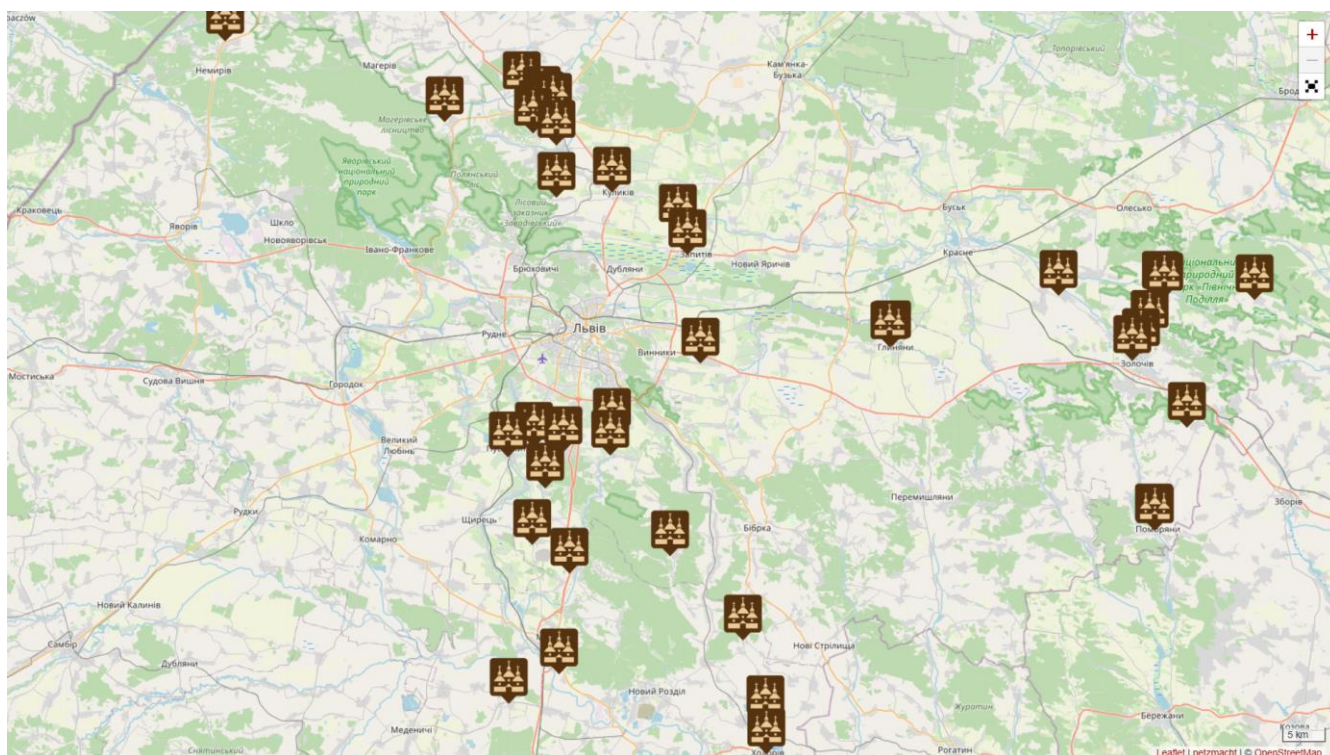

Рис. 2.5 – Фрагмент інтерактивної мапи розташування об'єктів, що увійшли до офіційного переліку сакральної спадщини Львівщини

Характеризуючи виокремлені дослідниками найбільш цінні об'єкти сакральної спадщини, необхідно відзначити, що 43,3% - це дерев'яні церкви і 56,7% - муровані. Зазначені об'єкти були збудовані у різні історичні періоди (табл. 2.3). При цьому основна частина дерев'яних церков (у їхньому сучасному вигляді) споруджена у XVII-першій половині XVIII ст., мурованих – у 2-й половині XIX – 1-й половині XX ст.

Таблиця 2.3 – Історичні періоди будівництва найбільш цінних (з архітектурної та мистецької точки зору) сакральних споруд Львівської області

Історичний період	Дерев'яні церкви	Муровані церкви
XVI ст.	2	-
XVII ст.	8	-
1-а половина XVIII ст.	6	2
2-а половина XVIII ст.	3	1
1-а половина XIX ст.	-	3
2-а половина XIX ст.	3	7
1-а половина XX ст.	4	18
2-а половина XX ст.	-	3
XXI ст.	-	-

Серед зодчих цих храмів були такі відомі архітектори та будівничі, як:

- Василь Нагірний - за його проектами збудовано понад 200 церков Галичини);
- Іван Левинський - один з найвідоміших архітекторів Габсбурзького Львова;
- Едгар Ковач – колишній ректор Львівської Політехніки;
- Тадей Обмінський - професор архітектури, ректор Львівської політехніки у 1916–1917 роках;
- Сильвестр Гавришкевич – львівський архітектор,
- а також: Ярослав Андрусів, Євген Нагірний, Мирон Вендзилович, Сергій Тимошенко, Олександр Пежанський.

Українське церковне мистецтво завжди прагнуло виразити свою національну ідентичність - як у вигляді храмів, так і в їхньому внутрішньому оформленні. Тому велику мистецьку цінність мають іконостаси та стінні розписи багатьох церков. Зокрема, можна виділити декілька ключових особливостей художньо оздоблення храмів:

- іконопис дотримується візантійських канонів, однак часто адаптований до народного світогляду та уявлень;

- у композиціях часто використовували не лише біблійні сцени, а й алегорії, сцени зі Страстей Христових, образи архангелів, сюжетні цикли (Страшний суд, Житіє Богородиці). Зустрічаються унікальні сюжети, адаптовані до місцевої культури й побуту;

- розписи часто виконані в яскравій гамі з використанням насичених охристих, червоних, синіх, зелених тонів. Композиції гармонійно вписуються в інтер'єр із дерев'яним різьбленням, іконостасом, орнаментальними фризами;

- у дерев'яних храмах здебільшого використовувалася техніка темперного живопису по дереву;

- стінні розписи давніх храмів часто служать візуальним “Євангелієм” - розповідають біблійні історії, моральні уроки, нагадують про гріх і спасіння.

У багатьох дерев'яних церквах Львівщини зберігся цілісний ансамбль розпису, іконостасу, різьби та архітектури, що є великою рідкістю навіть у європейській спадщині (рис. 2.6).

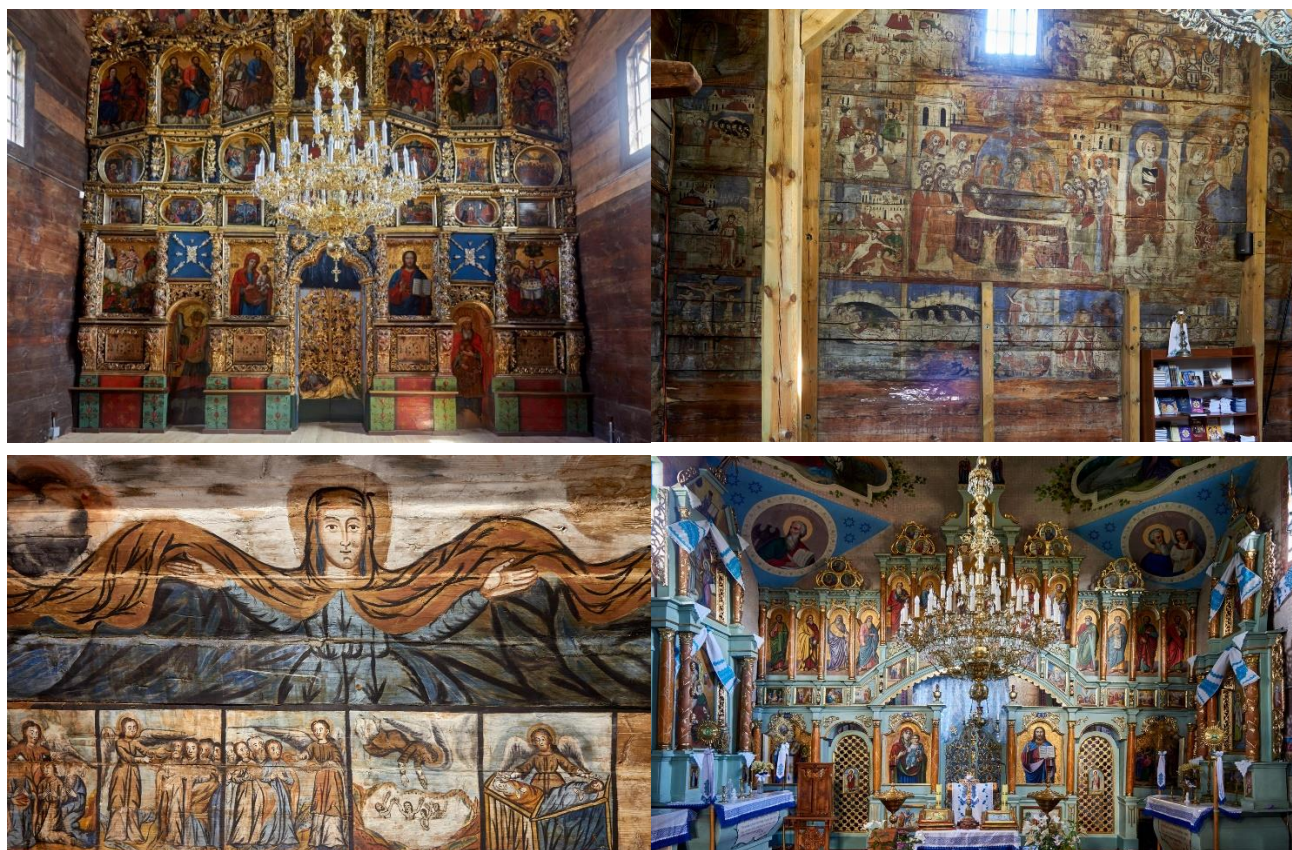

Рис. 2.6 – Зразки художнього оформлення дерев'яних церков Львівщини

У багатьох церквах збереглися автентичні іконостаси та настінні розписи, виконані майстрами Львівської, Жовківської, Самбірської шкіл іконопису, майстерень монаших орденів. Іконостаси окремих церков Жовківщини створив один із найвідоміших іконописців Галичини Іваном Руткович, що доволі активно працював у цьому регіоні впродовж 1680–1690-х рр. Також, 12 церков Львівщини, зокрема у Підберізцях, Золочеві, Печеніжині, Товмачі, Рикові, Більчі Золотому, Славську на початку XX ст. були розписані відомим українським художником Модестом Сосенком. Ним також було відреставровано низку ікон XVI-XVII ст.

Розподіл церков за історичними періодами створення їх іконостасів та стінописів ілюструє рис. 2.7

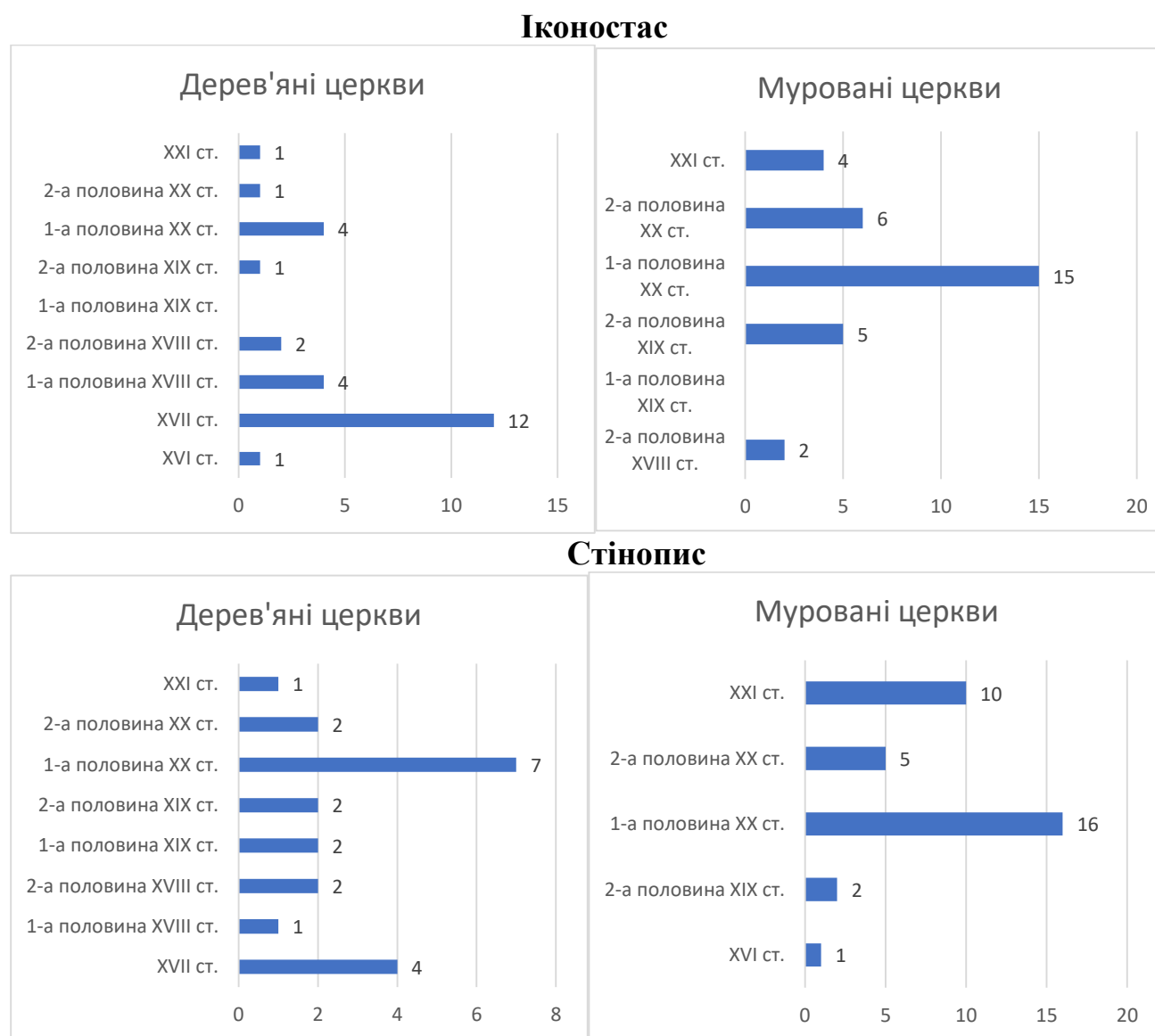

Рис. 2.7 – Розподіл найбільш цінних церков Львівщини за історичними періодами створення їхніх іконостасів та стінописів

Як бачимо, у дерев'яних церквах регіону більшою мірою представлені іконостаси, датовані XVII ст.- XVIII ст., тоді як у мурованих храмах, з огляду на пізніший термін їх будівництва, переважають іконостаси створені у 1-й половині XX ст. А у окремих пам'ятках сакральної архітектури, серед яких Церква Пресвятого Серця Христового, було оновлено іконостаси вже у XXI ст.

На відміну від іконостасів автентичні стінописи збереглися гірше, особливо у мурованих храмах. У більшості із досліджуваної сукупності церков наявні стінописи, створені у XX ст. Хоча в окремих дерев'яних храмах, передусім зі списку світової спадщини ЮНЕСКО, стінописи датовані 17-м сторіччям.

Серед об'єктів сакральної спадщини Львівщини доцільно виділити Церкву Святого Онуфрія Василянського монастиря у с. Лаврів Самбірського району. Це єдиний збережений монастирських храм XIII ст. Галицького князівства. Попри численні перебудови церква зберегла характерні особливості церковної архітектури візантійсько-атонського стилю XIII–XIV ст [40]. У храмі також збереглися фрагменти автентичних фресок цього періоду.

У контексті планування маршрутів релігійного туризму важливою є просторова концентрація об'єктів сакральної спадщини. Її ілюструє рис. 2.8.

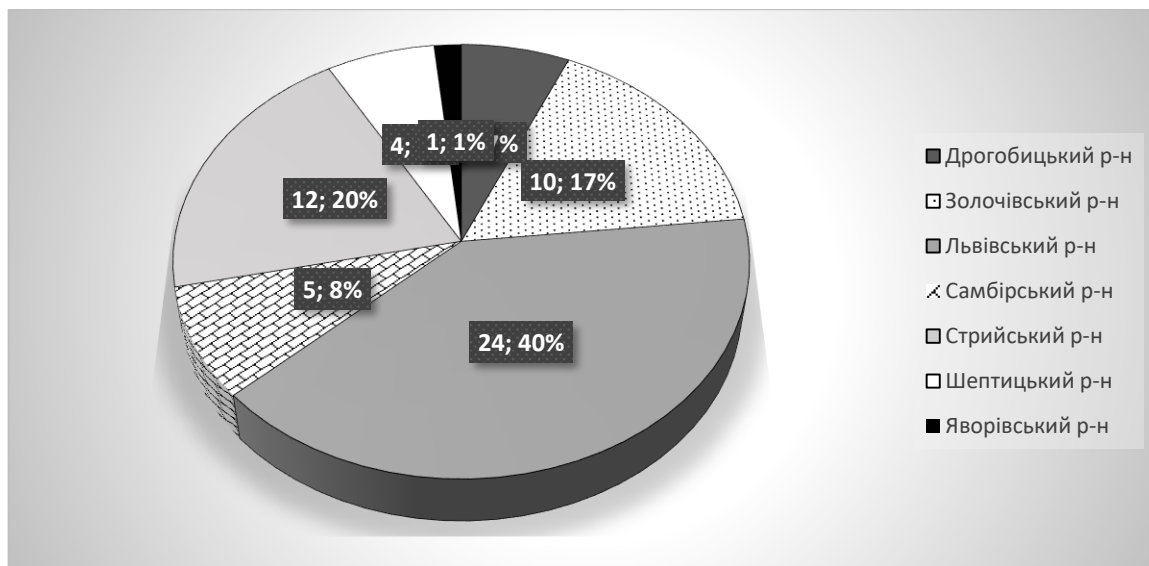

Рис. 2.8 – Просторова концентрація об'єктів сакральної спадщини у розрізі адміністративних районів Львівської області

Як бачимо, 40% найбільш цінних об'єктів сакральної спадщини зосереджена у Львівському районі, зокрема у місті Жовква, селах Крехів, Потелич, Глиняни.

Таке розташування є досить вигідним для розвитку релігійного туризму, оскільки місто Жовква є одним із найбільш вагомих туристичних магнітів області. До того ж с. Крехів, розташоване неподалік від Жовкви є відомим місцем паломництва завдяки Крехівському монастирю Святого Миколая Отців Василян. Також у цьому районі є декілька джерел святої води, скельний монастир та інші сакральні об'єкти, а також рекреаційні зони.

Досить привабливими для розвитку релігійного туризму, з огляду на рівень концентрації відомих сакральних об'єктів, є також Стрийський (20% пам'яток) та Золочівський (17% пам'яток) райони.

Безумовно, найбільше різноманіття сакральних об'єктів наявне у Львові, завдяки чому місто не лише вважається культурною столицею України, але є важливим центром духовного життя країни та головним осередком збереження і поширення християнської релігійної традиції на інші регіони України. У таблиці 2.4 наведена коротка характеристика найвідоміших сакральних споруд міста, які є знаковими для вірян різних конфесій. А окремі із них, такі як Латинський катедральний собор та Собор Святого Юра є головними храмами для римо- та греко-католиків України.

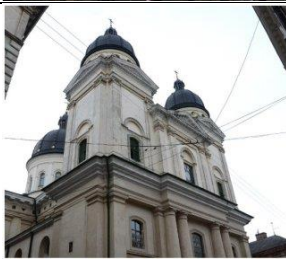
Проектуванням, будівництвом та перебудовою багатьох цих храмів займалися видатні архітектори, такі як Паоло Домінічі, Павло Римлянин, Амвросій Прихильний, Андреа дель Аква, Петро Барбон, Клеменс Фесінгер, Теодор Маріан Тальовський, Ян де Вітте та ін. Тому вони відзначаються високою архітектурною цінністю, поєднуючи в собі різні стилі європейської архітектури від готики, ренесансу, бароко до модерну. Низка храмів свого часу виконували оборонну функцію, що відобразилося у їхніх архітектурних елементах.

У храмах Львова збережено унікальні іконостаси, фрески, мозаїки, різьблення, царські врата, створені українськими, польськими, італійськими, вірменськими майстрами. Деякі з них є шедеврами світового значення (наприклад, іконостас Успенської церкви, Вірменського собору, фрески Домініканського собору, Гарнізонного храму; сакральна скульптура І. Пінзеля у Соборі Святого Юра тощо).

Конфесійна різноманітність Львівських церков створює унікальний релігійно-культурний ландшафт, який приваблює туристів із різних країн.

Таблиця 2.5 – Найвідоміші сакральні об'єкти міста Львова

Назва об'єкту	Фото об'єкту	Дата, стиль, конфесія	Характеристика
Храм Святого Андрія (Костел і монастир бернардинів)		Дата: XVII ст. Стиль: ренесанс з елементами бароко; Конфесія: УГКЦ Архітектори: Паоло Домінічі, Павло Римлянин, Амвросій Прихильний, Андрій Бремер	Один із найвеличніших сакральних комплексів Львова. Збудований для ченців-бернардинів у XVII столітті, він вражає поєднанням монументальної архітектури, витонченого оздоблення та історичної глибини. Фасад храму прикрашають фігури святих, а всередині — збережені унікальні фрески, дерев'яні лави та розкішні вівтарі. Поруч — монастирські корпуси, фортечні мури та колона святого Яна з Дуклі.
Вірменський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці		Дата: 1363–1370, перебудови - XV–XVII ст. Стиль: вірменська архітектура з готичними й ренесансними елементами Конфесія: Вірменська апостольська церква	Один із найдавніших храмів Львова, духовний центр вірменської громади. Збудований у традиціях вірменського середньовічного зодчества, згодом зазнав впливу готики, ренесансу та бароко. Особливою цінністю храму є фрески Яна Генрика Розена (1920-ті рр.) - унікальний приклад сакрального мистецтва XX століття. На подвір'ї - аркади, хачкари (вірменські хресто-обереги), старовинні надгробки (віком до 600 років) та дзвіниця XVII ст.
Гарнізонний храм святих апостолів Петра і Павла (костел єзуїтів)		Дата: 1610–1630 рр. Стиль: бароко Конфесія: УГКЦ	Один із найвеличніших барокових храмів Львова. Його фасад та архітектура наслідують стиль римського Іль-Джезу, а інтер'єр прикрашений монументальними фресками (площею понад 2000 кв.м) та бароковими елементами. Сьогодні - капеланський осередок Збройних сил України. Особливої сакральності об'єкту надас те, що він використовується для проведення чину поховання військових, які загинули у російсько-українській війні
Домініканський собор (Церква Пресвятої Євхаристії, костел Божого Тіла і монастир домініканців)		Дата: 1749–1764 Стиль: пізнє бароко Конфесія: УГКЦ (раніше - домініканський костел)	Один із найвизначніших барокових храмів Львова. У XVIII столітті храм був духовним і культурним центром міста, а також важливою осередком ордену домініканців у Східній Європі. Храм у 1990-х роках передано УГКЦ, і він був освячений на честь Пресвятої Євхаристії

Архикафедральна базиліка Успіння Пресвятої Діви Марії, (Латинський кафедральний собор)		Дата: XIV–XVII ст. Стиль: готика, бароко, ренесанс Конфесія: Римо-католицька церква	Головний храм Львівської архідієцезії Римо-Католицької Церкви, найстаріший готичний храм України. В інтер'єрі - 9 віктарів, кожен з яких наповнений унікальними реліквіями сакрального та культурного значення (мощей святих та цінних історичних пам'яток). До Латинської катедрі прибудовано декілька каплиць, на стіні віктарної частини знаходиться копія ікони Матері Божої Ласкавої (захисниці міста від ворогів), турецькі ядра, які влучили в собор під час польсько-турецької війни, і дивом не розірвались. У головному віктарі перебувають мощі блаженного Якова Стрепи
Церква Святого Анхїстратига Михайла (колишній монастир ордену кармелітів босих)		Дата: 1634–1642: Стиль бароко з ренесансними елементами Конфесія: УГКЦ	Монастир і храм отців-студитів УГКЦ. Активний духовний центр, осередок літургійного життя, чернечих спільнот та катехизації. Розписи храму виконані італійським малярем Дж. Педретті та його учнем б. Мазуркевичем (1731 -1732). У храмі знаходиться унікальний мармуровий віктар XVII ст. у формі малої святині.
Церква святих Ольги та Єлизавети (костел святої Ельжбети)		Дата: 1903–1911 Стиль: неоготика Конфесія: УГКЦ	Найвищий храм Львова, збудований на честь імператриці Єлизавети Баварської (Сісі), дружини цісаря Франца Йосифа I. Храм прикрашають витвори відомого скульптора Петра Войтовича, зокрема скульптурна композиція «Розп'яття» на фасаді святині Також з храмом пов'язана одна з міських містичних легенд
Преображенська церква		Дата 1878–1906 Стиль: класицизм з бароковими елементами Конфесія: УГКЦ	Перший український греко-католицький храм у центрі Львова. У 1923 р. тут вперше проведена літургія літературною українською мовою. Інтер'єр, прикрашений розписами, які гармонійно поєднують релігійну символіку та елементи української іконографії.
Архикафедральний собор Святого Юра		Дата: 1744–1762 Стиль: бароко з елементами рококо Конфесія: УГКЦ	Собор Галицької митрополії УГКЦ, бароковий архітектурний ансамбль з виразними національними рисами, збудований за проектом Бернарда Меретина. Головна святиня українських греко-католиків. Збудований на місці печер ченців-схимників. Собор прикрашений монументальною скульптурою Іоанна Пінзеля

Продовження таблиці 2.5

Успенська церква		Дата: 1591–1629 Стиль: ренесанс з елементами бароко Конфесія: ПЦУ	Головний храм Львівського Успенського братства, одного з найвпливовіших українських православних братств у XVI–XVII ст. Інтер'єр Успенської церкви прикрашений живописом XVII–XVIII століть, тут знаходиться іконостас 1773 роки, на вікнах — вітражі П. Холодного (1920-і і 1930-і)
Церква Святого Миколая		Дата: XII–XVI ст. Стиль: візантійсько-руський Конфесія: ПЦУ	Вважається однією з найдавніших і найшанованіших святинь Львова, пов'язується з періодом князівської доби. За легендою, її міг заснувати князь Лев Данилович як родинну усипальницю. середині частково збережено фрагменти фрескового живопису та іконостас XIX ст.
Церква Святої Параскеви Пятниці		Дата: початки - XIII–XV ст., перебудови - Стиль: ренесанс, бароко Конфесія: ПЦУ	Один з осередків українського православ'я у Львові. Архітектура поєднує готичні й ренесансні елементи з традиційною східною хрестово-купольною композицією. Найбільшою цінністю церкви є унікальний витвір львівських живописців і різьбярів XVI – першої половини XVII ст. - ренесансний іконостас, що складається з п'яти рядів. У 1870 році до нього було додано шостий ряд, і загальна кількість ікон сягнула 70.
Церква Святого Онуфрія (Василіянський монастир)		Дата: XV–XVII ст. Стиль: ренесанс, бароко Конфесія: ПЦУ	Один із найдавніших монастирських храмів Львова, який відіграв важливу роль у розвитку української духовності, освіти та культури. Осередок православного життя у Львові; Саме при цьому монастирі мешкав, працював і був похований першодрукар Іван Федоров. В інтер'єрі збереглися дерев'яний іконостас XVII ст. та настінний живопис.
Церква Різдва Пресвятої Богородиці		Дата: 1990–2000 Стиль: сучасна сакральна архітектура Конфесія: УГКЦ	Церква відома тим, що у 2001 році тут відслужив Божественну Літургію, Папа Римський Іван Павло II (згодом визнаний Святим) під час свого візиту до України. Подія зібрала понад 300 тисяч вірян. Церква вирізняється сучасним архітектурним стилем із величним куполом і просторим інтер'єром. Внутрішнє оздоблення: мозаїки, ікони, вітражі у модерному стилі.

Більшість стародавніх храмів Львова є діючими - в них регулярно відбуваються богослужіння, духовні практики, паломництва, концерти сакральної музики, екскурсії. Тому паломники та туристи можуть спостерігати справжнє релігійне життя, що додає емоційної глибини до відвідин.

Саме завдяки своїй багатовимірності сакральна спадщина Львова є потужним чинником розвитку релігійного туризму. Позитивним чинником є й те, що найбільш відомі культові об'єкти розташовані в історичному центрі Львова, у пішій доступності, що полегшує організацію огляду.

Для розвитку релігійного туризму паломницького спрямування важливими є сакральні об'єкти, пов'язані із чудесними проявами Божественної сили – місця об'явлень Богородиці чи Ісуса Христа, зберігання чудотворних та мироточащих ікони, мощей святих; здійснення священних практик тощо. зазвичай поблизу таких місць будуються храми, каплиці, встановлюються скульптури та хрести, облаштовуються місця для прочан. Також у місцях паломництва досить часто поєднуються природні об'єкти (святі джерела, гори, печери) із рукотворними (церквами, облаштованими хресними дорогами тощо).

Найбільш відомими місцями паломництва на теренах Львівщини є:

1) Свято-Успенська Унівська лавра (с. Унів, Львівський район) - один із найважливіших духовних центрів Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Єдиний греко-католицький монастир в Україні, що має статус лаври, тобто найбільшого та найважливішого монастиря [44]. У лаврі та семи її дочірніх монастирях проживає близько 70 монахів, які ведуть аскетичне життя, присвячене молитві, посту та служінню Богові й Церкві. Вони дбайливо зберігають богослужбову і духовну спадщину християнського Сходу. Монастирі також здійснюють душпастирське служіння і приймають паломників. Спеціально для останніх тут побудована дерев'яна церква блаженних священномучеників Климента та Леонтія.

Унівська лавра - найбільший паломницький центр у Галичині, куди щорічно до чудотворної ікони Унівської Божої Матері, явленого на згарищі спаленого татарами у XVI ст. монастиря прибувають десятки тисяч прочан. Монастир

відновив шляхтич Олександр Ванько Лагодовський після зцілення від хвороби у джерелі, яке є на території теперішнього храму. Поблизу Унівської лаври пролягає Хресна дорога, що веде на Чернечу гору - місце з глибоким духовним і історичним значенням. Тут виявлено залишки кам'яного фундаменту храму, зведеного ще у XII–XIII століттях. З давніх часів на цих пагорбах у молитві перебували монахи, багато з яких знайшли тут свій останній спочинок. Паломники відвідують тут могилу сповідника віри, великого українського святого отця-єромонаха Порфирія (Павла) Чучмана. Під час нічних чувань напередодні свят, у яких беруть участь прибулі до монастиря прочани, на Чернечу гору традиційно прямує молитовний похід із запаленими свічками [48].

Ще одне сакральне місце в Уневі - гора Короната, назва якої походить від урочистої коронації ікони Унівської Богородиці, яка, ймовірно, відбулася саме на цьому місці. В роки радянських переслідувань та підпільного існування УГКЦ, коли монастир був змушений припинити свою діяльність, у вцілілій давній каплиці у цій горі віруючі таємно звершували богослужіння.

Унівська лавра дає паломникам можливість доторкнутися й до історії Української Церкви. У її стінах зібрано й представлено для огляду унікальну колекцію: старовинні дерев'яні розп'яття, антимінси, рідкісні стародруки. У каплиці митрополичих палат лаври можна також побачити копію Туринської плащаниці, особисті речі блаженного Климентія та Андрея Шептицьких.

2) Крехівський монастир святого Миколая Отців Василян (с. Крехів, Львівський район) – заснований на початку XVII ст. ченцями Києво-Печерської лаври Іоїлом та Сильвестром.

Від самого заснування монастиря в ньому зберігаються чудотворні ікони, зокрема святого Миколая, Богородиці Верхратської (перенесеної до Крехова з монастиря у Верхраті, скасованого австрійською владою на початку XIX століття) та Крехівської. Остання ікона раніше належала родині Красовських зі Львова, яка подарувала її монастирю після того, як їхня донька Олександра, народжена сліпою, отримала зір під час молитви перед образом. У 1688 році ця ікона стала джерелом надзвичайного явища: впродовж чотирьох тижнів із неї безперервно

виступали сльози, а над церквою з'явився вогняний стовп. Після розслідування, проведеного спеціальною церковною комісією, Львівський єпископ Йосиф Шумлянський того ж року офіційно визнав ікону чудотворною. Відтоді монастир щороку приваблював тисячі прочан з з-понад Дніпра, Дону, Волощини (країн Балканського півострова), з далекої Греції та Криту. Нині Крехів є одним із найвизначніших відпустових центрів України, а головні відпустові святкування відбуваються 22 травня - у день перенесення мощей святого Миколая.

Частиною монастирського комплексу є Хресна дорога, церква Преображення Господнього, дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці, цілюще джерело Богородиці, скельно-печерний монастир (рис. 2.9).

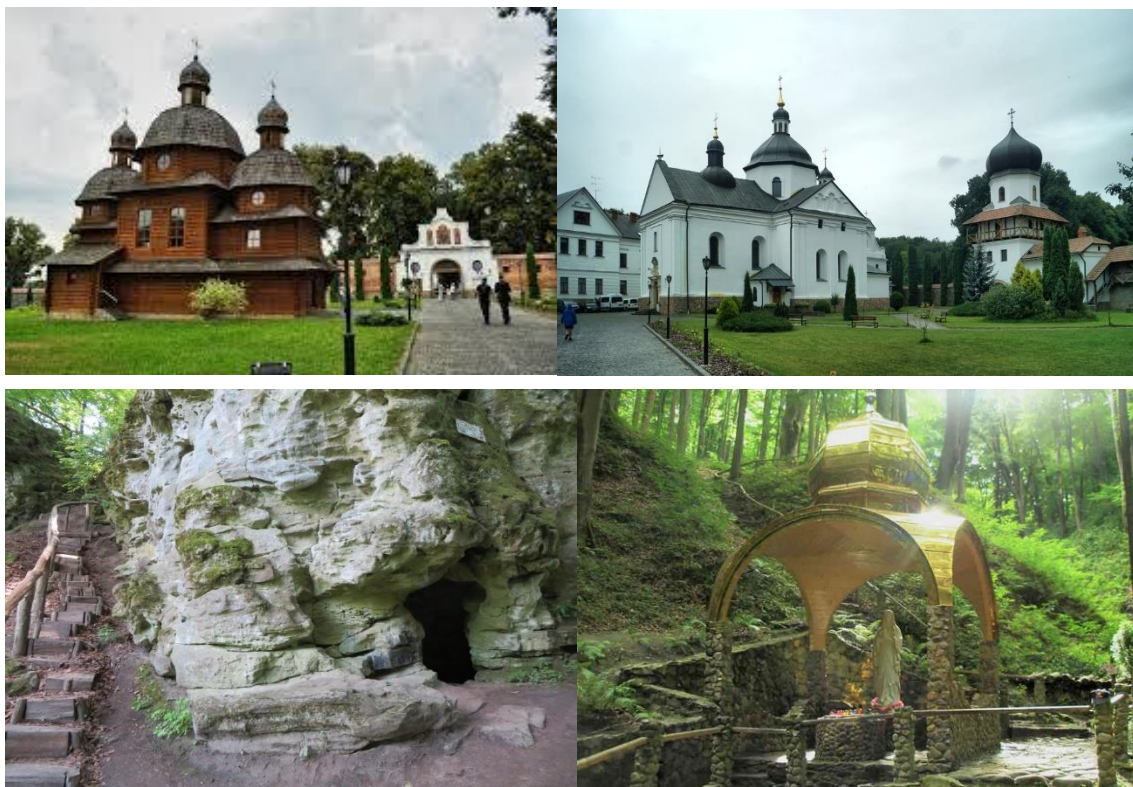

Рис. 2.9 – Сакральний комплекс Крехівського монастиря

3) Страдч (с. Страдч, Івано-Франківська ОТГ, Яворівський район) - відпустовий Марійський паломницький центр, святиня УГКЦ, яка за значущістю прирівнюється до Зарваниці та Унева. Страдч називають «українським Єрусалимом» завдяки Хресній дорозі, яка проходить пагорбами довкола храму. Участь в ній прирівнюється до участі в Єрусалимській хресній дорозі. Статус Єрусалимської хресній дорозі надав у 1936 р папа Пій XI, а парафіяльна церква

має особливий папський привілей – щодня повний відпуст за участь у Службі Божій [27].

Страдецька печера пов'язана з давнім чудесним об'явленням Пресвятої Богородиці, яке, за переказами, відбулося під час татарських набігів на українські землі. У 1930-х роках, після проведення археологічних досліджень, печеру впорядкували та відновили в ній церкву на честь Матері Божої Нерушимої Стіни. Сьогодні це місце стало особливо шанованим серед паломників з усієї України, які приходять сюди на молитву. У знак пам'яті багато хто бере із собою трохи піску з печери, вважаючи його духовною реліквією.

Важливим місце молитви паломників є могили блаженних мучеників УГКЦ о. Микола Конрада та диякона Володимира Прийми, замордованих за віру у 1941р.

У Страдчі також розташована кам'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці, де зберігаються ікони, створені видатними українськими митцями — Петром Холодним і Антоном Манастирським. Вважається, що над іконостасом працював і Олекса Новаківський. Основні сакральні об'єкти Страдецького відпустового центру зображені на рис. 2.10.

Рис. 2.10 – Сакральні об'єкти Маріїнського відпустового центру у с. Страдч

4) Село Грушів - важливе місце паломництва в Україні, яке знаходиться в Дрогобицькому районі Львівської області. Особливу пошану має чудотворна ікона Пресвятої Богородиці (1806р), що з'явилася на старій вербі в Грушеві. Вода в величезному дуплі цього дерева мала цілющі властивості, і місце стало центром паломництва. Грамотою Папа Римський Лева XIII від 10 січня 1901 р. грушівській церкві надано право відпусту на свята Пресвятої Трійці, Успення Пресвятої Богородиці, Воздвиження Чесного Хреста. Нова хвиля паломництва до Грушева пов'язана об'явленню Богородиці, що відбулося тут 26 квітня 1987 р. - через рік після Чорнобильської трагедії.

5) Марійський Духовний Центр в урочищі Заглина (поблизу с. Монастирок, Львівський район) - відоме місце паломництва, яке прославилось чудотворним джерелом, біля якого у XVII столітті з'явилася Пресвята Богородиця. На місці об'явлення встановлено статую Діви Марії, що тримає в руках пояс. Щороку, 13 вересня, тут відзначають свято Покладення пояса Пречистої Діви Марії, яке збирає численних прочан з різних куточків. У 2006 році біля підніжжя статуї Божої Матері вмуровано капсулу з землею з Голгофи, привезеною з Єрусалима. На місці чудотворного джерела споруджено каплицю та басейн-купіль із хрестом у центрі

6) Лаврський монастир ордену Василіан (с. Лаврів, Самбірський район) - є унікальною пам'яткою культури та національної історії та сакральним осередком Бойківщини. У монастирі зберігаються мощі святого Онуфрія Великого. Для численних прочан монастир є осередком духовної сили молитви та споглядання краси навколишньої природи

7) Храм на честь ікони Пресвятої Богородиці Всецариці ПЦУ - цей храм часто називають «львівським Афоном», адже в ньому зібрано 30 частинок мощей святих з різних куточків світу. Серед них — мощі святого Миколая Чудотворця, святого Спиридона, апостола Андрія Первозванного, великомученика і цілителя Пантелеймона, святого Кипріяна та інших. Головною святинею є ікона Пресвятої Богородиці Всецариці, освячена на святій горі Афон. До неї приходять молитися люди, які борються з онкологічними недугами. Численні залишені особисті речі (ланцюжки, каблучки та ін.) - свідчать про десятки випадків зцілення. У храмі

також зберігається унікальна ікона Ісуса Христа в терновому вінку із закритими очима, привезена зі Святої Землі [44].

8) Спаська гора (м. Судова Вишня, Яворівський район) - це сакральна височина, де, за переказами, ще з княжих часів існувала церква, присвячена Преображенню Господньому. На горі збудована однойменна церква. Щороку, у свято Преображення Господнього, до Спаської гори приходять тисячі прочан. За свідченнями місцевих жителів і духовенства, гора здавна вважається благодатною землею, де відчутна присутність Бога, і неодноразово тут відбувалися незрозумілі, але світлі духовні переживання прочан.

9) Храм Святої Анни (м. Борислав, Дрогобицький район) - один із провідних паломницьких центрів УГКЦ. Відомий тим, що у ньому містяться моці понад 700 святих 720 святих. Серед них - «Апостольський» мощовик, що містить три хрести: Животворящий, а також хрести апостолів Петра і Андрія. Тут також зберігаються моці усіх 12 апостолів, чотирьох євангелістів, численних святих. Зокрема, у колекції є моці Симеона Киренейського, Никодима, четвероденного Лазаря, Йосипа Аримафейського, Романа Сладкоспівця, Ігнатія Богоносця та ін. Крім того, у храмі зібрані моці слов'янських святих - Володимира, Ольги, Бориса і Гліба, а також святих сербської, чеської, польської традицій, українських новомучеників та інших видатних діячів церкви.

10) Скельний монастир у с. Розгірче (Стрийський район) - унікальна сакральна пам'ятка XIII–XIV ст. Монастир вирізаний у скелях пісковика, утворених понад 70 мільйонів років тому, і є одним із найцікавіших об'єктів духовного паломництва в Україні. У стінах монастиря збереглися численні написи, зокрема рунічні та старослов'янські, що свідчать про багатозарову історію цього місця.

11) Костел Воздвиження Чесного Хреста (с. Берездівці, Стрийський район) – храм збудований проєктом легендарного архітектора Бернарда Меретина (творця Собору Св. Юра) на місці старого костелу, де у 1746 році сталося диво – закровоточив образ Розіп'ятого Ісуса. Ікону було визнано чудотворною, що спричинило потік паломників. Під час Другої світової війни її оригінал перевезений до Польщі. А у 1995 р. через паломників з Каменю-Поморського було

передано копію Чудотворного образу Берездівецького Ісуса, яка досі вшановується віруючими місцевої парафії, і не тільки. Також в храмі зберігається копія Туринської плащаниці, та частинка Чесного Хреста.

Зараз повертає своє давнє визнання “Жидачівський Люрд” – Кохавина, одне з найбільш відомих паломницьких міжконфесійних місць Галичини у XVIII-XX ст. Велику славу цьому місцю приніс чудодійний образ Матері Божої Кохавинської (1646р.). Ікона знаходиться в розкішній неороманській церкві монастиря Святого Герарда (1868-1894р.), до комплексу також входять готична каплиця (1902р.) та джерело з чудовою благодатною водою [46].

Важливі об’єкти паломництва і релігійного туризму також розташовані у Золочівському районі. Це, зокрема: монастир Походження Древа Христа Господнього з костелом Вознесіння (с. Підкамінь); Благовіщенський монастир чину Святого Василя Великого (с. Підгірці); Свята гора і монастир Положення ризи Пресвятої Богородиці ПЦУ (с. Ушня).

Додатковими сакральними об’єктами релігійного туризму і паломництва є джерела святої води. До найвідоміших із них належать: Джерело «Маруся» у Заглинній, святе джерело Крехівського монастиря (Львівський район), джерело біля фортеці Тустань в Уричі, джерело «Зозулина криниця» у Бориничах, джерело Богородиці в Моршині (Стрийський район), Святе джерело Унівської Лаври (Золочівський район), цілюще джерело святого Онуфрія (с. Лісок), джерело ікони Божої Матері Ліськовецької, Верблянське джерело «Біля бука», джерело «Ярина» в Нагуєвичах (Яворівський район) джерела у селах Биличі (Самбірський район), Раковець (Львівський район), Плугів (Золочівський район), Тишковичі (Яворівський район) та багато інших.

Окрім численних пам’яток християнської релігійної традиції на Львівщині є окремі сакральні місця рідновірів, які відроджують дохристиянські слов’янські вірування, обряди і духовні практики, шанують природу і пам’ять про пращурів. До таких місць, зокрема належать: 1) Світовидове поле (м. Львів, парк Знесіння) - дохристиянське слов’янське капище VII-IX століть (капище Перуна), де було виявлено жертвні ями із залишками попелу і фрагменти жертвних предметів;

2) Род-гора (м. Львів) - тут розташовувалося давнє слов'янське капище Рода і Рожаниці, які, за слов'янським пантеоном, опікувалися культом життя; 3) Гора Лева (м. Львів, парк Знесіння) - капище Велеса (покровителя мистецтва, краси, музики, багатства людської душі, її щастя та любові); 4) пагорби Білогорщі (м.Львів) - капище Білобога - бога всього доброго у давніх слов'ян.

Також низка «місць сили» і древніх святилищ розташовані у Карпатах. Зокрема, серед скельних культових об'єктів доцільно відзначити «Триніг» (Скеля Кам'яний Триніг), який має статус комплексної пам'ятки природи. До XIII- XVII ст. «Триніг», так як і «Високий Камінь», Гора «Рожаниця», узгір'я «Баба», «Старий Кут», слугував одним із язичницьких святилищ [30, с. 52].

2.3 Вплив туристичної діяльності на стан охорони навколишнього середовища

Природоохоронна складова використання сакральної спадщини в цілях розвитку релігійного туризму полягає в узгодженому збереженні не лише культурного, але й природного середовища, що оточує об'єкти релігійного значення.

Основними туристичними цінностями, як відомо, є різноманітність ландшафтів, чисте атмосферне повітря, незабруднена вода, розмаїття рослинного та тваринного світу. В умовах поглиблення екологічної кризи, зростання масштабів забруднення, вичерпання природних ресурсів зростає загроза інтенсифікації деструктивних процесів у навколишньому природному середовищі, які призводять до зменшення біорізноманіття та руйнування природних об'єктів.

Особливо небезпечною для окремих регіонів та й для біосфери в цілому є створення спеціалізованих великих туристичних центрів та інтенсивне використанні місцевих туристичних ресурсів. Перенаселеність і перевантаження туристичної інфраструктури, що викликано концентрацією туристів в обмежених місцях, призводить до понаднормативного використання природних ресурсів,

значного забруднення довкілля, зростання обсягів відходів, наслідком чого є порушення екологічної рівноваги, виникнення незворотних змін у навколишньому природному середовищі, зменшення привабливості природного об'єкта та його деградації. Однак для успішного розвитку туристичної галузі стан навколишнього природного середовища є визначальним.

Для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, підтримання якості навколишнього природного середовища необхідно вживати ряд взаємопов'язаних заходів (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6 - Негативний вплив туризму на довкілля та шляхи його запобігання

Види негативного впливу туризму на навколишнє природне середовище	Шляхи попередження та ліквідації негативних екологічних наслідків
<i>Інтенсивне використання природних ресурсів:</i> - вирубка лісів, створення природно-соціальних об'єктів та територій; - використання великих обсягів прісних водних ресурсів; - виснаження земель у процесі виробництва сільськогосподарської продукції; - виснаження природних лікувальних ресурсів (мінеральних та термальних вод, лікувальних грязей тощо)	- встановлення лімітів використання природних ресурсів; - встановлення нормативів плати за використання природних ресурсів; - дотримання лімітів використання та нормативів плати за природні ресурси; - інтенсивне лісовідновлення; - відновлення земель; - раціональне використання природних лікувальних ресурсів
<i>Пошкодження або знищення природних ресурсів:</i> - пошкодження або знищення дерев, лісових культур і молодняка, витоптування лісових насаджень, механічне їх пошкодження; - збирання дикорослих лікарських рослин, грибів, ягід з механічним пошкодженням; - заготівля деревних соків; - самовільне збирання та знищення рослин, занесених до Червоної книги; - незаконне полювання та рибальство	- контроль за вирубкою лісів; - інтенсивне лісорозведення; - еколого-освітня та виховна робота з туристами; - роз'яснювальна робота з місцевим населенням; - створення природно-заповідних територій; - притягнення винних до відповідальності (адміністративний штраф, вилучення об'єкта правопорушення, відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням.)
<i>Забруднення навколишнього природного середовища:</i> - забруднення атмосферного повітря шкідливими викидами транспортних засобів; - забруднення лісів твердими відходами (консервні банки, пляшки тощо); - забруднення поверхневих вод каналізаційними стоками, побутовим сміттям, паливно-мастильними матеріалами тощо)	- обмеження візду транспортних засобів на територію природного об'єкта, курортної, лікувально-оздоровчої, рекреаційної зони; - поступовий перехід на екологічно безпечні види палива; - впровадження очисного обладнання і устаткування для утилізації забруднюючих речовин; - здійснення контролю за джерелами викидів і скидів забруднюючих речовин тощо

Деградація навколишнього природного середовища: - зменшення площ лісів; - зменшення обсягів чистої прісної води; - деградація ґрунтів; - зникнення окремих видів рослинного і тваринного світу та збільшення видів, що знаходяться на межі зникнення	- зниження лімітів використання природних ресурсів; - підвищення розмірів плати за використання природних ресурсів; - інтенсивне лісорозведення; - створення природоохоронних територій; - економічне стимулювання природоохоронних заходів
---	---

Вирішення екологічних проблем неможливе без переходу туризму, як виду природокористування, до моделі збалансованого розвитку в системі «туризм - навколишнє природне середовище». Концепція сталого розвитку пропонує чітку програму поєднання екологічних інтересів з економічним і соціальним розвитком і базується на двох ключових поняттях: потреби розвитку й обмеження розвитку, що мають бути взаємно врівноваженими.

У сфері релігійного туризму це проявляється у наступних аспектах:

- збереження природного ландшафту навколо сакральних об'єктів - багато святинь розташовані в екологічно чутливих або унікальних природних зонах - на пагорбах, у лісах, поблизу джерел чи гір. Їхнє використання як туристичних об'єктів вимагає: дбайливого ставлення до довкілля, збереження традиційного ландшафту (без масової забудови), обмеження шкідливих викидів;
- раціональне використання природних ресурсів - релігійний туризм часто пов'язаний із природними джерелами, святими криницями, печерами тощо. Необхідно: забезпечити охорону джерел питної води, запровадити правила доступу та санітарного захисту, уникати надмірного споживання природних ресурсів;
- формування екологічної культури серед паломників і туристів;
- регулювання туристичних потоків – передбачає розробку екологічно безпечних маршрутів, обмеження кількості відвідувачів у певні сезони, облаштування екостежок, інформаційних стендів, зон відпочинку поза межами природоохоронних ділянок;
- співпраця з природоохоронними установами, залучення їх до спільних проєктів з охорони природи та історико-культурної спадщини.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЬВІВЩИНИ ДЛЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У РЕГІОНІ

3.1. Стратегії та перспективні напрями використання сакральних об'єктів регіону у туристичній сфері

У ході дослідження нами було встановлено, що сакральна спадщина Львівської області є вагомим ресурсом не лише для духовного й культурного збагачення суспільства, а й для сталого розвитку туристичної індустрії у регіоні. Аналіз сакральних об'єктів Львівщини підтвердив наявність значного потенціалу для розвитку як культурно-релігійного, так і паломницького туризму. На території регіону зосереджено чимало культових споруд, що представляють різні релігії та архітектурні стилі, серед яких є храми з багатовіковою історією та цінними реліквіями. У сукупності це формує унікальне підґрунтя для створення привабливих туристичних маршрутів духовно-культурного спрямування.

Переважна частина релігійних об'єктів Львівської області становить виняткову цінність як з архітектурного, так і з духовного погляду. Однією з ключових проблем, що стосується цих святинь, є питання їх належного збереження. Значна кількість культових споруд має статус національної спадщини України, що зумовлює особливу необхідність їх охорони, реставрації та збереження для наступних поколінь. На Львівщині частка цих споруд становить 21% від загальної кількості сакральних об'єктів у регіоні. Це другий показник в Україні після Сумської області.

Природні умови регіону (багатство лісів) суттєво вплинули на вибір матеріалів для будівництва культових споруд. Зокрема, на Львівщині, як і в інших областях Карпатського регіону сформувалася традиція зведення дерев'яних сакральних пам'яток. Суспільні фактори визначили розкіш і монументальність релігійної архітектури - у Львові та великих містах храми, як правило, масштабніші й мають важливі соціальні та духовні функції. Історичні обставини,

у свою чергу, вплинули як на конфесійну належність сакральних об'єктів, так і на особливості їх архітектурного стилю.

Ефективне використання сакральної спадщини Львівщини для розвитку релігійного туризму вимагає системного стратегічного підходу, що враховує як охоронні, так і промоційні механізми. Складовою цього підходу є застосування методу SWOT-аналізу, оскільки саме він дає можливість обґрунтовано й системно визначити, на чому варто будувати розвиток, які перешкоди долати та які зовнішні можливості використовувати. Результати оцінки сакральної спадщини Львівщини з використанням цього методу наведені у таблиці 3.1. На їх основі можна обґрунтовувати певні стратегічні напрями розвитку релігійного туризму у регіоні, які представлені на рис. 3.1.

Першочерговою стратегічним напрямом є інтеграція релігійного туризму до регіональної політики розвитку туристичної сфери, що передбачає включення релігійних об'єктів до офіційних туристичних маршрутів, розробку відповідної інфраструктури, а також формування бренду Львівщини як центру духовної спадщини. Частково цей напрям, як було встановлено у ході дослідження, уже реалізується. Окремі туроператори та гіді включають у програми екскурсій відомі сакральні пам'ятки, особливо у місті Львові. Однак, такий підхід до організації туристичних подорожей не має широкого поширення і практикується лише окремими туристичними компаніями, а програми турів зазвичай охоплюють одні і ті ж об'єкти. Натомість релігійний туризм як окремий перспективний напрям туристичної діяльності у регіоні практично не розвивається і не пропагується. Це відповідним чином позначається і на пропозиції туристичних продуктів (турів) спеціалізованими компаніями. Так, Львівська область, на території якої розташовані унікальні дерев'яні церкви, внесені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, не має тематичних культурно-релігійних екскурсій або турів з залученням саме цих церков [12, с. 116]. Основний акцент туроператори, як було зазначено вище, роблять на організації подорожей до всесвітньо відомих паломницьких центрів.

Відсутність належної уваги до релігійного туризму негативно позначається і на рівні фінансування відбудови та реставрації об'єктів сакральної спадщини.

Таблиця 3.1 - SWOT-аналіз перспектив використання сакральної спадщини
Львівщини для розвитку релігійного туризму у регіоні

Strengths (Сильні сторони)	Weaknesses (Слабкі сторони)
1) Багата та різноманітна сакральна спадщина: понад 2 тис. культових споруд (дерев'яні церкви, монастирі, собори), багато з яких мають статус пам'ятки національного значення або внесені до Списку ЮНЕСКО. 2) Унікальна мультиконфесійність регіону, що дозволяє створювати маршрути для різних цільових аудиторій. 3) Сильний імідж Львова як культурно-духовного центру; 4) Розвинена транспортна мережа, готельно-ресторанна інфраструктура дозволяє легко інтегрувати візит до сільських чи міських святинь у рамках одноденних або багатоденних турів. 5) Наявність усталених паломницьких центрів та чудотворних реліквій. 6) Підтримка з боку місцевих громад і церковних структур: УГКЦ, РКЦ та ПЦУ мають розгалужену мережу паломницьких центрів і катехитичних осередків, які можуть стати партнерами у створенні якісних програм перебування (духовні бесіди, молитви, реколекції).	1) Поганий технічний стан частини об'єктів; 2) Потреба в значних коштах на реставрацію, відсутність єдиної програми фінансування реставраційних робіт; 3) Недостатня інфраструктура для туристів і паломників: брак зручних під'їзних шляхів, паркінгів, пунктів харчування та проживання поблизу віддалених святинь; відсутність доступу для інклюзивних туристів. 4) Фрагментоване управління сакральними об'єктами та перебування їх у юрисдикції різних конфесій і власників ускладнює узгоджене планування турів. 5) Обмежений доступ до окремих святинь, незацікавленість утримувачів (парафії) у використовувати їх для туристичних цілей; 6) Недостатнє просування на зовнішніх ринках: слабка присутність у міжнародних туристичних каталогах і соціальних мережах; 7) Відсутність комплексного маркетингу, спільних брендів кампаній; 8) Недостатня екскурсійна підготовка персоналу: брак гідів зі знаннями сакрального мистецтва та богослов'я.
Opportunities (Можливості)	Threats (Загрози)
1) Залучення коштів міжнародних організацій, в т.ч релігійних у вигляді грантів (Interreg, Creative Europe, UNESCO): для реставрації церков,. 2) Співпраця з міжнародними паломницькими організаціями: можливість включення Львівщини до європейських маршрутів «Camino de Santiago» або «Via Regia» 3) Спільні проєкти з Польщею, Угорщиною, Словаччиною щодо створення транскордонних релігійних маршрутів 4) Розвиток цифрових технологій та інноваційний маркетинг 5) Підвищення попиту на релігійні тури в умовах війни 6) Розвиток суміжних ніш туристичного ринку: гастрономічний туризм, еко-та етнотуризм 7) Активізація внутрішнього туриста: створення «соціальних трекінгових груп» студентів, молодіжних центрів УГКЦ/РКЦ, що організовують одноденні поїздки до найближчих святинь.	1) Військові загрози можуть стримувати іноземних туристів, зменшувати потоки прочан; 2) Знищення або руйнування пам'яток внаслідок бездіяльності місцевої влади чи дефіцит фінансування; 3) Секуляризація та зміна світогляду молоді, зниження інтересу до класичних форм паломництва серед частини молодіжних і середніх вікових груп може зменшити попит на релігійний туризм; 4) Зростання природного і антропогенного навантаження на пам'ятки; 5) Фрагментоване законодавче середовище та бюрократичні перепони, конфлікт інтересів між туристичними операторами та релігійними громадами можуть відтерміновувати реалізацію туристичних проєктів. 6) Низка якості екскурсій та туристичного супроводу може призвести до формування негативного враження про регіон та його святині в цільових групах туристів.

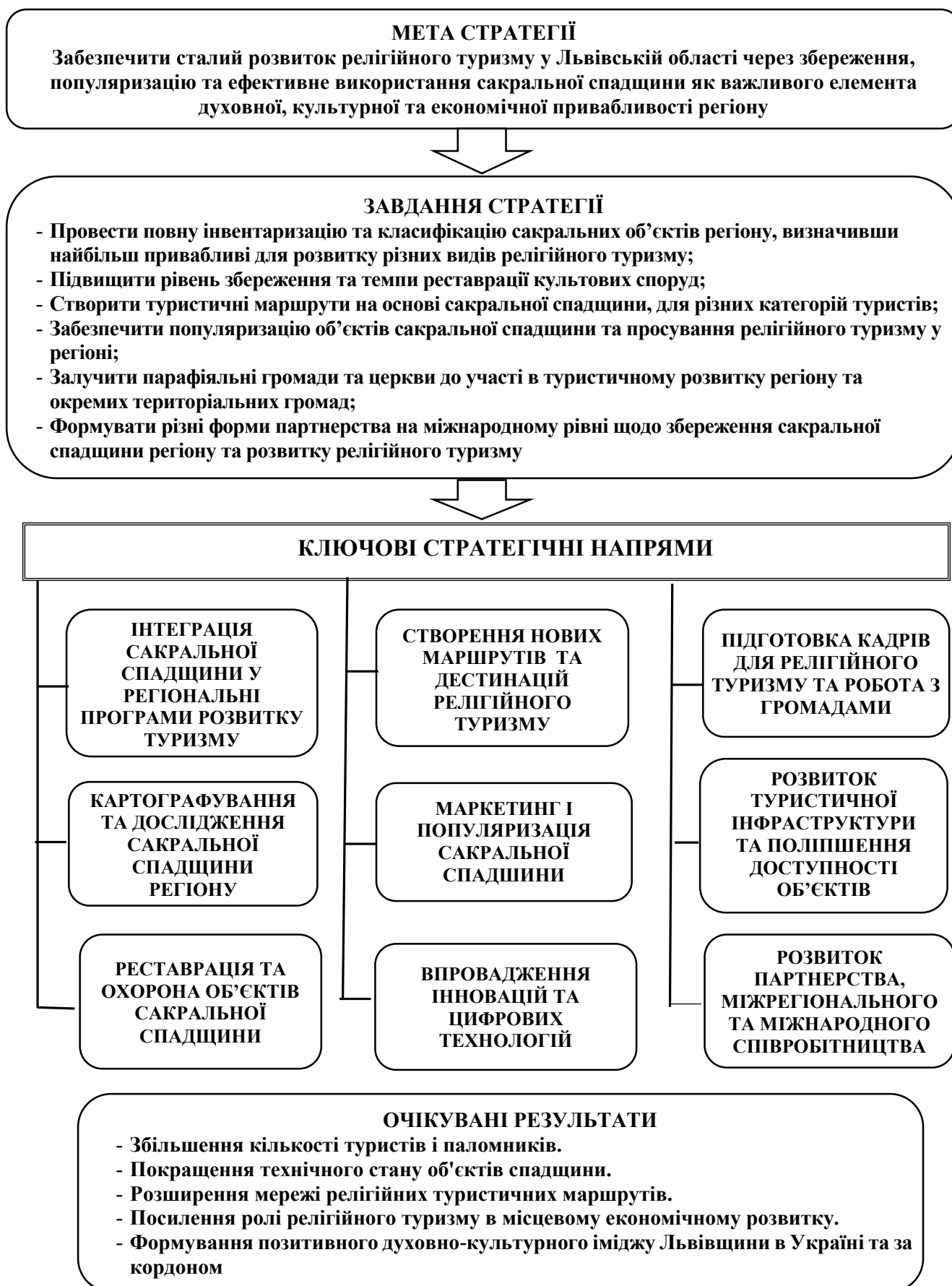

Рис. 3.1 – Стратегія використання сакральних об'єктів Львівської області у туристичній сфері

У контексті реалізації цього напрямку у Стратегії розвитку туризму Львівської області на найближчий п'ятирічний період може бути створений окремий підрозділ “Релігійний та паломницький туризм”, де буде визначено окремі сакральні пам'ятки як «туристичні магніти» та ресурс сталого зростання, з обов'язковим бюджетуванням і моніторингом впровадження заходів щодо їх залучення до туристичних маршрутів.

Напрямок «Картографування та дослідження сакральної спадщини регіону» передбачає систематичне вивчення, документування та просторовий аналіз сакральних об'єктів з метою їх ефективного включення в туристичну діяльність. Це ключовий елемент для управління духовно-культурним ресурсом регіону, зокрема в контексті релігійного туризму.

У рамках цього напрямку необхідно:

- провести повну інвентаризацію сакральної спадщини області (в т.ч. занедбаних об'єктів), створити їхній реєстр, визначивши конфесійну приналежність, період заснування, архітектурний стиль та культурний статус (національна/місцева пам'ятка);
- оцінити технічний стан об'єктів, ризики руйнування чи втрати, визначити рівень доступності для туристів, паломників, дослідників;
- виявити об'єкти, які потребують першочергової реставрації або охоронного статусу;
- зібрати задокументовані дані та усні історії від місцевих жителів про сакральні об'єкти та знакові (легендарні) події, пов'язані з ними;

Наступним кроком є нанесення сакральних об'єктів на цифрові та паперові карти з точними координатами (GIS-технології); створення інтерактивних карт для туристів та дослідників; створення відкритої бази даних із геолокаціями, фото, історіями.

Напрямок «Реставрація та охорона об'єктів сакральної спадщини» охоплює:

- розробку цільових програм відновлення об'єктів у співпраці з церквами, громадами, органами охорони культурної спадщини;
- впровадження механізмів охорони об'єктів сакральної спадщини:

відеоспостереження, охоронні договори, страхування;

- проведення реставрації, консервації, реконструкції елементів споруд (фасади, дахи, фрески, вівтарі, іконостаси) із залученням кваліфікованих майстрів;
- розробку законодавчих та фінансових інструментів стимулювання інвестицій у відновлення сакральної спадщини, а також механізмів співфінансування з обласного, державного бюджету, церковних громад, меценатів, міжнародних організацій (ЮНЕСКО, ЄС);

Напрямок «Створення нових маршрутів та дестинацій релігійного туризму» передбачає формування та розвиток системи тематичних туристичних шляхів і локацій, які базуються на сакральній спадщині регіону та відповідають сучасним потребам паломників, туристів і культурних мандрівників. Цей напрямок дозволяє перетворити духовно-культурні ресурси Львівщини на доступний, привабливий і функціональний туристичний продукт. Він, зокрема, охоплює такі складові:

- розробку туристичних маршрутів різної тривалості та поширення (одноденні, вікендові, міжрегіональні, міжконфесійні, транскордонні);
- включення до маршрутів менш відомих, але цінних об'єктів - сільських храмів, старих цвинтарів, місць народного поклоніння;
- тематизацію маршрутів, наприклад: «Слідами святих і чудотворців», «Дерев'яна сакральна архітектура Галичини», «Паломництво до чудотворних ікон Львівщини»; «Монастирські шляхи: духовне відродження», «Сакральне передмістя Львова», «Дерев'яні церкви Бойківщини» тощо;
- розбудову туристичних дестинацій та формування регіональних центрів релігійного туризму (Жовква, Крехів, Унів, Страдч, Підкамінь, Жидачів тощо);

За цим напрямком доцільно розвивати різні види релігійного туризму:

- культурно-пізнавальний, який зосереджується на історичній, мистецькій та архітектурній цінності храмів, зокрема дерев'яних церков, костелів, синагог та каплиць. Це дозволяє залучати ширшу аудиторію, яка цікавиться не лише релігією, але й різними науками гуманітарного спрямування;
- паломницький – який передбачає організовані візити вірян до визначних релігійних центрів з метою духовного очищення та умиротворення;

- молодіжний – який поєднує пізнавальну, духовно-просвітницьку, виховну та інші функції і забезпечує міжкультурну комунікацію та єднання через релігію, формування спільнот, реалізації волонтерських ініціатив, виховання толерантності та інших гуманістичних якостей.

Варто зазначити, що культурно-пізнавальний напрям релігійного туризму стосується не лише споглядання сакральної архітектури, а також відвідання музеїв пов'язаних з релігійною сферою [12, с. 116]. Тому у Львові доцільним є включення у маршрути релігійного туризму таких об'єктів як Львівський музей історії релігії (Домініканський собор), музей Сакрального Мистецтва Львівської Архиепархії ім. отця Антона Петрушевича (монастир Святого Обручника Йосифа), Галерея сучасного сакрального мистецтва Iconart (вул. Вірменська), Музей сакральної барокової скульптури Пінзеля (Костел кларисок), Національний музей імені Андрея Шептицького, Єврейський музей у Львові та ін.

Напрямок «Маркетинг і популяризація сакральної спадщини» передбачає розробку й реалізацію комплексу заходів, спрямованих на формування позитивного іміджу сакральних об'єктів, підвищення їх впізнаваності, залучення туристів і паломників, а також інтеграцію сакральної спадщини в сучасну туристичну, культурну й духовну комунікацію, а отже й у внутрішній та міжнародний туристичний ринок.

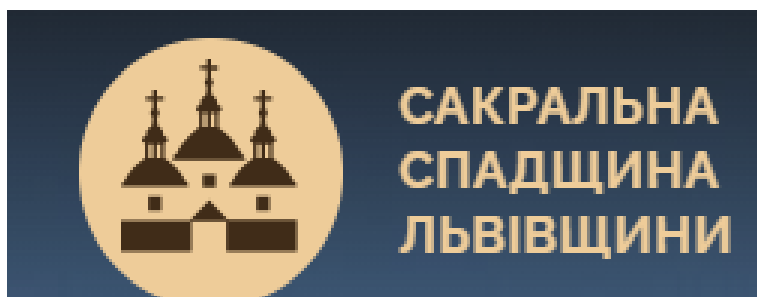
Ключовими кроками на шляху до цього є:

- розробка бренду “Сакральна Львівщина”, з відповідною візуальною айдентикою (логотипи, стилістика, шрифти) окремих пам'яток і маршрутів;
- реклама та медійна підтримка через різні канали комунікації (туристичні сайти, соціальні мережі, виставки, ЗМІ);
- створення офіційних сайтів і додатків з інформацією про сакральні об'єкти, маршрути, події;
- співпраця з школами, ВНЗ, молодіжними організаціями для заохочення молоді до відвідування духовних центрів;
- публікація матеріалів у релігійних, туристичних і краєзнавчих ЗМІ;
- запрошення інфлюенсерів, журналістів, тревел-блогерів для ознайомчих візитів сакральними об'єктами.

Необхідно відзначити, що важливим кроком у напрямі промоції сакральної спадщини Львівщини було створення спеціального однойменного сайту, про який було згадано вище. Однак, цей інформаційний ресурс має низку недоліків. По-перше охоплює лише християнські культові споруди, і лише ті, які розташовані за межами обласного центру. До того ж він характеризує об'єкти сакральної спадщини лише з історичної культурно-мистецької точки зору, а релігійній складовій приділяється досить мало уваги. І, відповідно, чимало церков там не представлені. Тому, на наш погляд, для потреб розвитку релігійного туризму у регіоні цей сайт необхідно істотно удосконалити, додавши нові об'єкти та рубрики. Зокрема, необхідно:

- розширити кількість об'єктів сакральної спадщини, які мають не лише архітектурно-мистецьку цінність, але й важливе релігійне значення як святі місця. Зокрема цей перелік необхідно доповнити монастирями у Крехові, Уневі, Страдчі, церквами, де знаходяться чудотворні ікони та мощі святих;
- доповнити перелік об'єктів сакральної спадщини храмами, які знаходяться у місті Львові, а також тими, які належать іншим релігіям, конфесіям;
- включити у перелік природні об'єкти сакральної спадщини: скельні монастирі, печери, джерела святої води;
- створити додаткові рубрики (фільтри) щодо класифікації об'єктів сакральної спадщини, зокрема такі як «Конфесійна/релігійна приналежність», «Тип об'єкта» (церква, монастир, синагога, святе джерело, а також природний/рукотворний), «Паломницькі місця», «Реліквії» (чудотворні ікони, мощі) тощо.

Щодо такого ключового маркетингового інструменту, як брендинг, важливим є розробка логотипу, яким би можна було ідентифікувати об'єкти сакральної спадщини регіону. Такі логотипи частково розроблені у контексті проекту «Сакральна спадщина Львівщини». Однак, знову ж таки, вони є недосконалими і відображають лише дерев'яні храми регіону, чи традиції східного християнства і не враховують усього багатства релігійних традицій регіону. Тому нами запропоновано власні варіанти логотипів бренду «Сакральна Львівщина», які розроблені на основі існуючих (рис. 3.2).

Існуючі логотипи

Пропоновані логотипи

Рис. 3.2 – Наявні та пропоновані логотипи, що характеризують сакральну спадщину Львівщини

У основних характеристиках цього логотипу враховані наступні аспекти:

- силует сакральної споруди - купол церкви та вежа латинського костелу, що відображає міжконфесійну диференціацію сакральної спадщини регіону;
- світло-коричневий фон: нагадує про дерев'яну сакральну архітектуру, глину, землю - символи автентичності та глибокого зв'язку з традицією.
- теплі відтінки жовтого, рудого, охри: викликають відчуття сонячного світла, золота і благодаті, що асоціюється з іконами, храмами та полями.
- український візерунок (схожий на елемент вишивки чи різьби) нагадує про етнічну самобутність і народну духовність, що пронизує сакральне мистецтво;
- гори та поля - натяк на Карпати і рівнинні землі Львівщини, що формують національну культуру та природне сакральне тло.

Не менш важливим кроком у контексті маркетингу та промоції є організація культурно-релігійних заходів – фестивалів духовної музики, виставок іконопису, конференцій, реколекцій, тематичних екскурсій. Вони сприяють поживленню

духовного життя регіону й привертають увагу медіа та туристичних операторів.

Важливою складовою маркетингу та промоції сакральної спадщини є підвищення рівня поінформованості туристів про сакральні пам'ятки через друковані та цифрові засоби – туристичні гідів, мобільні додатки, інтерактивні карти, вебсайти з інформацією про храми, монастирі, святі місця. У цьому контексті особливе значення мають цифрові технології, зокрема 3D-тури, віртуальні екскурсії, аудіогідів багатьма мовами. Вони здатні розширити цільову аудиторію, особливо серед молоді та іноземних туристів.

Розвиток релігійного туризму потребує належного кадрового та інфраструктурного забезпечення, а також комунікації з громадами.

Підготовка кадрів передбачає:

- започаткування освітніх програм, спрямованих на вивчення історії сакральної спадщини регіону у провідних університетах Львова – Українському католицькому університеті, ЛНУ ім. Івана Франка, а також на базі духовних семінарій;
- створення сертифікованої програми підготовки гідів з релігійного туризму, здатних співпрацювати з церковними парафіями, монастирями, розуміти цінності релігійних громад та створювати етично виважений турпродукт, не порушуючи сакральний простір;
- вивчення діючих практик релігійного туризму закордоном (наприклад, у Польщі, Італії, Ізраїлі).

Інфраструктурний супровід релігійних подорожей передбачає належне маркування та облаштування туристичних маршрутів (таблички, схеми, аудіогідів, QR-коди для отримання інформації про об'єкт); створення інформаційно-туристичних центрів біля знакових об'єктів; покращення транспортної доступності до віддалених святинь.

Необхідно відзначити, що інфраструктура культурно-релігійного туризму дещо відрізняється від звичайного туризму. В даному випадку закладами розміщення можуть стати монастирі, а закладами харчування – трапезні. Сувенірна продукція також буде відрізнятися від звичайної сувенірної продукції в культурно-пізнавальному туризмі. В культурно-релігійному туризмі сувенірами

можуть виступати як і звичайні продукти (магніти, листівки, канцелярія з зображенням міста), так і суто релігійні речі (свічки, ладанки, ікони і т.д.) [8, с.134].

Важливим є також формування інклюзивного підходу у використанні сакральної спадщини: створення умов для безперешкодного доступу осіб з інвалідністю, людей літнього віку та сімей з дітьми. Соціальна доступність сакральних об'єктів забезпечує ширше охоплення відвідувачів та відповідає сучасним європейським стандартам.

Напрямок «Розвиток партнерства, міжрегіонального та міжнародного співробітництва» у контексті збереження та популяризації сакральної спадщини передбачає активне залучення різних стейкхолдерів (державних і недержавних структур, церков, громад, освітніх та культурних установ) до спільної діяльності задля ефективного збереження, відновлення й промоції сакральної спадщини, а також інтеграції регіону у міжнародний релігійно-культурний простір.

Конкретні заходи та механізми, які охоплює цей напрям, наступні:

- налагодження партнерства між державними структурами, місцевими та церковними громадами, музеями, туроператорами, підприємцями для реалізації проєктів фінансування відновлення сакральної спадщини регіону і активного залучення її у туристичний процес. Привернути увагу до сакральних об'єктів можуть певні допоміжні сервіси, розміщені поблизу них (еко-садиби, сувенірні крамниці, музеї, заклади харчування, станції заряджання електромобілів). Також культурно-релігійний туризм можна успішно поєднувати з іншими видами туризму;
- участь у програмах ЄС, ЮНЕСКО, Ради Європи щодо збереження сакральної спадщини, що передбачає залучення грантових коштів та фахівців;
- розробка міжрегіональних, міжконфесійних та транскордонних туристичних маршрутів, що включають сакральні об'єкти (наприклад, українсько-польські чи українсько-словацькі маршрути);
- організація стажувань для українських фахівців у країнах ЄС з реставрації, музеєфікації, цифровізації сакральних об'єктів; проведення спільних воркшопів, тренінгів, семінарів з європейськими експертами;

- впровадження освітніх програм з релігійного туризму та культурної спадщини у партнерстві з іноземними закладами вищої освіти;

- включення об'єктів сакральної спадщини до мереж паломницьких маршрутів Європи.

Отже, перспективні напрями використання сакральних об'єктів Львівщини у туристичній сфері передбачають поєднання традиційного релігійного досвіду з новітніми технологіями, інклюзивністю, культурною різноманітністю та економічною ефективністю. Це дасть змогу зберігати святині у доброму стані, водночас трансформуючи їх у ресурс для розвитку релігійного туризму у регіоні.

3.2. Використання інновацій для популяризації сакральної спадщини та релігійного туризму

В умовах сьогодення ключову роль у популяризації сакральної спадщини та розвитку релігійного туризму повинні відігравати цифрові технології, штучний інтелект, соціальні мережі та інші інноваційні маркетингові інструменти.

Як стверджують науковці «релігійні об'єкти на рівні з музеями та арт-галереями також повинні бути залученні до технологічного прогресу» [12].

Саме впровадження сучасних інформаційних технологій (ІТ) є одним із найперспективніших напрямів подальшого залучення сакральної спадщини для цілей релігійного туризму. Ці технології суттєво змінюють ландшафт релігійного туризму, роблячи його доступнішим, інтерактивнішим та привабливішим для широкої аудиторії. До того ж вони дозволяють відновити первісний вигляд сакральних пам'яток, які були знищені або значно пошкоджені внаслідок різних історичних подій, а також тих, які в силу певних обставин недоступні туристам.

В Україні, зокрема й у Львівській області вже відомо декілька прикладів застосування ІТ-технологій для популяризації сакральних об'єктів. Один із них - дерев'яна церква Архістрати́га Михаїла в місті Комарно, яка є пам'яткою архітектури національного значення (збудована у 1609 році). У 2021 році тут було вперше в Україні реалізовано технологію проекційного 3D-мапінгу, яка дозволяє

відображати візуальні образи (зображення, відео, анімацію) на об'єкти у реальному світі, враховуючи їх форму та розміщення в просторі.

Завдяки світловим і звуковим ефектам вдалося візуально відтворити втрачені елементи іконостасу та показали глядачам, якою була церква в часи її активного релігійного життя. Такий проєкт відкрив нові можливості для осмислення й інтерпретації історії духовної спадщини.

Подібну ініціативу було реалізовано у цьому ж році й у Чернігівській області, де за допомогою 3D-моделювання, на основі архівних креслень та фотографій, вдалося реконструювати у віртуальному форматі архітектурну пам'ятку XVIII століття Вознесенську церкву, яку у XX столітті знищили більшовики.

Яскравим прикладом використання цифрових технологій у сфері релігійного туризму є дерев'яні храми, які внесені до списку світової спадщини ЮНЕСКО. Ще у 2017 році завдяки партнерству з Міністерства культури України, та компанії Google Україна було оцифровано 8 дерев'яних церков Карпатського регіону (з них 4 – у Львівській області) і створено спеціальний сайт “Дерев'яні Церкви Карпатського Регіону”. Він дає можливість дізнатися більше про кожен з церков, а також прокласти до них маршрути на Google Картах. Окрім того, для всіх цих церков було створено 3D-тури, які є доступними не лише на сайті, але і в режимі Street View на Картах Google [11]. Це робить їх максимально зручними для віртуального відвідування з будь-якої точки світу. Завдяки 360-градусним панорамам відвідувачі мають можливість не лише оглянути церковні будівлі ззовні та прогулятися довколишньою територією, а й зазирнути всередину храмів, щоб детально роздивитися інтер'єр і давні ікони.

Таким чином, на основі наведених прикладів, а також оцінки можливостей сучасних цифрових технологій та управлінських підходів можна визначити декілька варіантів застосування інновацій для забезпечення розвитку релігійного туризму на теренах Львівської області з використанням потенціалу її сакральної спадщини. Вони представлені на рис. 3.3.

Розглянемо докладніше кожен із наведених напрямів. Одним із найпростіших у реалізації є створення 3D-турів. Сьогодні такі тури виступають

ефективним інструментом візуальної презентації об'єкта, адже дозволяють показати його значно реалістичніше, ніж звичайні фотографії чи текстові описи. Все більше туристичних об'єктів використовують 3D-тури на власних вебресурсах як засіб приваблення відвідувачів. Останнім часом до цієї практики дедалі активніше долучаються й релігійні установи - церкви та храми.

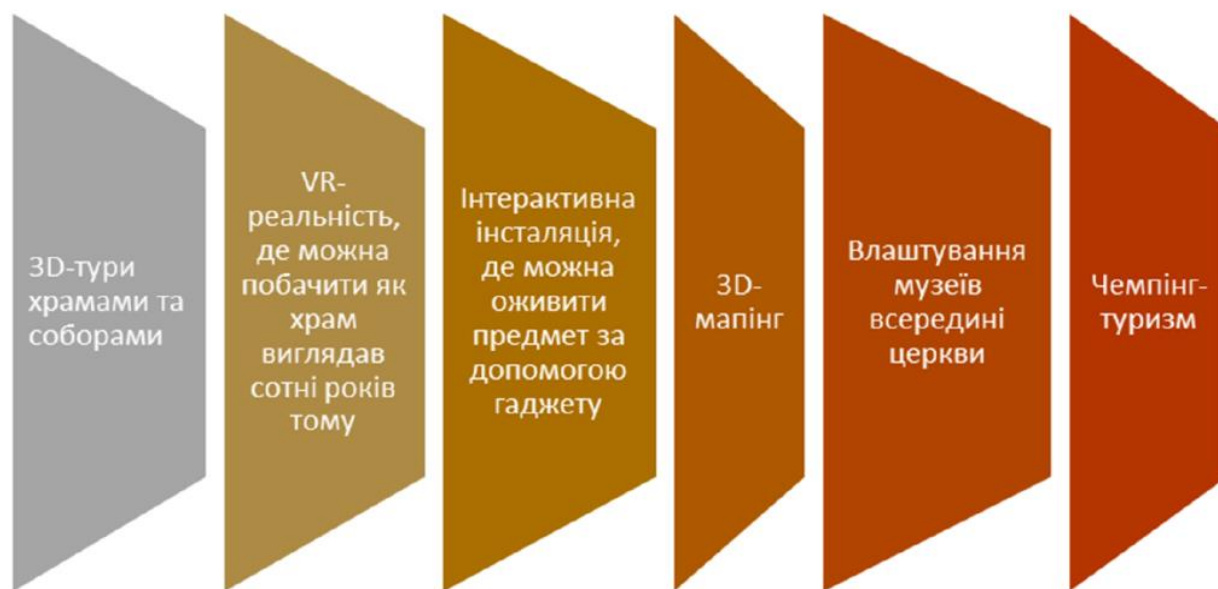

Рис. 3.3 – Варіанти інноваційних механізмів залучення об'єктів сакральної спадщини у сферу релігійного туризму у Львівській області

Сьогодні на різних інформаційних ресурсах розташовані посилання на майже два десятки 3D-турів найбільш відомими храмами Львівщини. Серед них – згадані уже дерев'яни церкви зі Списку ЮНЕСКО, Собор Св.Юра, каплиця Боїмів у Львові, церква Святого Андрія, монастир у Підкамені, храм св. Йосипа в Підгірцях, Церква Стрітєння в Черепині, церква св. Параскеви у Буську, Монастир святого Миколая отців Василян у Крехові, скельний монастир у Розгірче та ін.

Однак, цими турами охоплено поки що досить мало сакральних об'єктів регіону, тому роботу по їх оцифруванню необхідно розвивати. До того ж такі тури доцільно зібрати на одному ресурсі, наприклад наявному сайті «Сакральна спадщина Львівщини».

Необхідно відзначити, що 3D-тури є своєрідною рекламою і не передають усієї повноти вражень про сакральний об'єкт. Тому більш ефективним інструментом залучення туристів до церков є використання технологій

віртуальної реальності (VR). У сфері сакральної архітектури такі технології можуть застосовуватись у двох основних напрямках. Перший - це можливість побачити храм у його первісному вигляді завдяки окулярам доповненої або віртуальної реальності. Другий напрям - це демонстрація цінних і вразливих експонатів, які з міркувань безпеки не можуть постійно експонуватись фізично. До прикладу, старовинні ікони або рукописні Євангелія можна представити у віртуальному форматі, що не лише сприяє їх збереженню, а й дає змогу відвідувачам взаємодіяти з ними інтерактивно. Так, особливістю VR є те, що вона дозволяє перенести глядача в епоху побудови храму - з характерною архітектурою, одягом, обрядами. Це створює глибший емоційний і пізнавальний ефект, ніж звичайні екскурсії. Можна транслювати або моделювати богослужіння у VR-форматі, що дає змогу відчувати атмосферу обряду навіть віддалено завдяки «ефекту присутності». Через VR створюються де користувачі дізнаються про іконографію, архітектуру, святу історію. Наприклад, "віртуальний екскурсовод" може пояснювати символіку ікон чи значення архітектурних форм.

Зважаючи, на те, що на Львівщині у минулому столітті було знищено досить багато храмів – церков, монастирів і, особливо, єврейських синагог - технології віртуальної реальності та 3D-моделювання дають можливість «повернути до життя» ці святині бодай у цифровому форматі.

Це не лише зберігає пам'ять про духовну спадщину, а й відкриває нові перспективи для розвитку релігійного туризму. Віртуальні реконструкції можуть стати привабливою туристичною атракцією, що, до того ж, здатна приносити прибуток. Проведення таких заходів на платній основі дозволяє отримані кошти спрямовувати на збереження, реставрацію або популяризацію реальних сакральних об'єктів, що перебувають у власності релігійних громад чи місцевих органів влади.

Ще одним перспективним напрямом розвитку релігійно-екскурсійного туризму є використання інтерактивних інсталяцій у храмах. Наприклад, відвідувач може навести свій гаджет на 3D-модель церкви, після чого технологія доповненої реальності «оживляє» зображення - надає змогу оглядати об'єкт з різних ракурсів, дослідити архітектурні деталі та ознайомитися з матеріалами, з яких він був збудований.

Впровадження інновацій у сферу релігійного туризму також пов'язане з розвитком інфраструктури туристичних послуг. Складовими цього напрямку є :

- онлайн-бронювання паломницьких турів або участі в релігійних подіях.
- мобільні застосунки з інтерактивними картами маршрутів, аудіогідами та молитвами. Наприклад, одним із варіантів навігації може бути мобільний застосунок «Святині Львівщини» з GPS-навігацією, історичними довідками, можливістю бронювання кемпінгу (ночівлі у монастирях) чи участі в екскурсіях;
- QR-коди на об'єктах - миттєвий доступ до інформації про історію, легенди, розклад богослужінь;

Елементами маркетингових інновацій у сфері релігійного туризму також можна вважати:

- соціальні мережі та YouTube – канали - використовуються для трансляцій богослужінь, презентацій храмів, паломницьких подій;
- SEO та таргетинг - допомагають просувати релігійні маршрути серед туристів зі всього світу;
- блоги та форуми паломників формують спільноту навколо сакральних подорожей.

Найпоширенішою формою залучення церков до екскурсійного туризму залишається створення музеїв у їхніх приміщеннях. Однак сама лише наявність музейної експозиції не завжди гарантує високий потік відвідувачів. Тому таким музеям варто активно впроваджувати сучасні інформаційні технології.

Приклади використання віртуальних рішень у сакральних об'єктах свідчать про те, що цифрові технології здатні надати храмам нове культурне і туристичне значення. Інструменти доповненої та віртуальної реальності не лише привертають увагу сучасної аудиторії, а й здатні утримувати її інтерес тривалий час, створюючи глибший емоційний та пізнавальний досвід.

Одним із перспективних напрямів розвитку релігійно-екскурсійного туризму в Україні може стати впровадження практики «кемпінгу», що вже успішно реалізується у Великобританії. По-перше, в нашій країні існує значна кількість унікальних культових споруд, утримання яких потребує постійного фінансування.

Організація ночівель у таких храмах може стати джерелом додаткових надходжень для їх збереження. По-друге, в умовах зростаючої популярності так званого «туризму емоцій» зростає ймовірність того, що мандрівники надаватимуть перевагу не лише огляду церковної архітектури, а й глибшому зануренню в атмосферу святині, зокрема через можливість переночувати в її стінах.

На Львівщині для цілей «чемпінгу» можна використати чимало покинутих храмів, зокрема: костел Внебовзяття Діви Марії у Білому Камені, Велика синагога у Бродах, костел Святого Марка у Варяжі, велика синагога у Жовкві, костел усіх Святих у Годовиці та багато інших. Оскільки частина храмів перебуває в аварійному стані, першочерговим завданням є їх ремонт для забезпечення безпеки майбутніх відвідувачів. Варто також зауважити, що під час проведення чемпінгу організатори зазвичай надають спальні місця та частують туристів. Таким чином, чемпінг може стати не лише цікавим туристичним досвідом, а й важливим інструментом збереження архітектурної спадщини.

РОЗДІЛ 4

ОХОРОНА ПРАЦІ

4.1. Аналіз стану охорони праці і заходи покращення виробничої санітарії і гігієни праці

Охорона праці у сфері релігійного та паломницького туризму має свою специфіку, оскільки пов'язана з обслуговуванням великої кількості людей у сакральних, історичних і часто важкодоступних місцях. Особливості цієї галузі полягають у поєднанні елементів туризму, культури та релігійної діяльності.

Створення системи охорони праці у сфері релігійного туризму регламентується чинним законодавством України, зокрема Кодексом цивільного захисту України, Кодексом законів про працю, Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві», а також відповідними нормативно-правовими актами, що забезпечують безпеку праці під час організації паломницьких заходів, екскурсій та духовних мандрівок.

Релігійні туристичні групи формуються на добровільних засадах із осіб, об'єднаних спільними духовними або культурними інтересами. Вони часто включають учасників різного віку, що потребує особливого підходу до питань безпеки, фізичної витривалості та психологічного комфорту.

Аналіз стану охорони праці під час релігійного туризму (паломництва) може включати такі елементи:

1. Ідентифікація потенційних ризиків - аналіз стану охорони праці повинен початися з ідентифікації потенційних ризиків, які можуть виникнути під час релігійного туризму. Паломницькі подорожі можуть проходити автомобільними шляхами, а також через гірську місцевість, лісові масиви, старовинні храми, печери, джерела, що не завжди пристосовані для великої кількості відвідувачів. Основні ризики: наїзд транспорту, падіння, травми на слизьких поверхнях, зневоднення, перевтома, ураження блискавкою, інфекційні захворювання тощо.

2. Оцінка ризиків: після ідентифікації ризиків необхідно оцінити їх важливість та ймовірність виникнення. Зокрема, перед організацією релігійного

туру слід проаналізувати складність маршруту, доступність об'єктів, стан доріг та погодні умови. Це дозволить визначити, наскільки безпечним є маршрут для певної групи паломників, а також визначити пріоритетність заходів з охорони праці та розробити відповідні стратегії мінімізації ризиків.

3. Розробка процедур безпеки: на основі оцінки ризиків розробляються процедури та правила, які спрямовані на запобігання та управління ризиками. Розробляються інструкції для учасників, правила поведінки під час богослужінь, процесій, перебування у святинях, включаючи використання захисного одягу, взуття, аптечок, а також організацію інформаційної підтримки щодо ризиків на маршруті.

4. Перевірка стану інфраструктури та інвентарю: Необхідно регулярно перевіряти: стан доріг, сходів, поручнів біля храмів; маркування маршрутів та наявність інформаційних знаків; умови харчування та питного режиму під час подорожей; доступність медичної допомоги.

5. Навчання персоналу - особи, що супроводжують групи (екскурсоводи, гіді, водії, священнослужителі), повинні пройти інструктажі з безпеки, вміти надавати першу медичну допомогу, мати навички евакуації в надзвичайних ситуаціях та виявляти толерантність до представників різних конфесій.

6. Контроль і моніторинг - для ефективного контролю стану охорони праці в релігійному туризмі, важливо встановити моніторингові та звітні системи. Організатори зобов'язані здійснювати: попередню перевірку маршрутів і об'єктів; щоденний моніторинг стану групи; реєстрацію та аналіз інцидентів, їх причин та наслідків.

Важливо, щоб організатори паломницьких подорожей та учасники виявляли відповідальність та дотримувалися правил безпеки.

Типовими ризиками паломницьких подорожей є:

- неправильний темп руху та фізичне виснаження паломників;
- низька дисципліна в групі, відсутність досвіду у керівника;
- несприятливі погодні умови (злива, спека, мороз, туман);
- порушення санітарно-гігієнічних вимог;

- неправильне харчування, отруєння, вживання неякісної води;
- загроза від тварин, комах, отруйних рослин;
- небезпечні архітектурні елементи (обвали, сходи без перил, підвали).

Паломники повинні:

- бути поінформованими про маршрут, погодні умови, інструкції щодо поведінки;
- знати правила поведінки у святих місцях;
- мати при собі особисті ліки, документи, воду, дощовик, головний убір;
- бути морально і фізично підготовленими до участі в паломництві.

Керівник групи має володіти методикою організації паломництва, відповідально оцінювати готовність учасників, контролювати дисципліну та санітарні умови, вміти швидко реагувати у випадку надзвичайної ситуації.

Протягом усього походу слід суворо дотримувати санітарно-гігієнічних правил. З метою запобігання нещасних випадків і захворювань не рекомендується пересуватися під час грози, сильного вітру, хуртовини, в туман, за винятком екстремальних ситуацій; необхідно суворо дотримуватися всіх вимог безпеки.

Не слід пересуватися після дощу по камінню, осипах, стрімких схилах.

Не варто планувати пересування групи в спеку. Перебуваючи на сонці, потрібно одягати панаму або кашкет, сонцезахисні окуляри.

Якщо на шляху групи виникла пожежа, яку загасити самотужки неможливо, туристи терміново відходять у безпечне місце і, коли це можливо, сповіщають про побачене в сільраду, протипожежну охорону або поліцію.

Керівник групи приймає рішення щодо його організації, способу здійснення і розміщення туристів.

Одяг туристів має відповідати порі року і погоді. При похолоданні слід більше рухатись, на привалах надягати теплі речі, пити гарячий чай, каву. В сиру погоду, якщо є можливість, треба просушити одяг, взуття, спальні мішки, намети.

Щоб їжа не стала причиною отруєння, не слід вживати варені ковбаси, продукти, які втратили звичайний вигляд, колір і запах, консерви з банок, що здулися. Питну воду, набрану у випадкових джерелах, обов'язково слід кип'ятити.

Аналіз стану охорони праці допомагає виявити потенційні небезпеки та розробити стратегії для запобігання нещасним випадкам та забезпечення безпеки під час релігійного туризму.

4.2. Пожежна безпека

Пожежна безпека у сфері релігійного туризму є важливою складовою системи охорони праці та збереження культурної й сакральної спадщини. В умовах, коли паломництва, екскурсії, богослужіння та релігійні заходи відбуваються у храмах, монастирях, дерев'яних церквах, на природних об'єктах (святі джерела, печери тощо), заходи пожежної безпеки мають відповідати особливим умовам експлуатації цих об'єктів.

Основні загрози пожежної небезпеки:

1. Скупчення великої кількості людей в обмежених просторах (храми, каплиці, дерев'яні споруди).
2. Широке використання відкритого вогню - свічок, лампадок, кадил, особливо в дерев'яних культових спорудах.
3. Неналежний стан електромереж у старовинних будівлях.
4. Недостатній контроль за дотриманням правил пожежної безпеки з боку персоналу та паломників.
5. Відсутність або обмежений доступ до сучасних засобів пожежогасіння у деяких релігійних об'єктах.

Основні вимоги щодо забезпечення пожежної безпеки під час релігійних подорожей систематизовані у табл. 2.7.

Особливу увагу при організації релігійних турів слід приділяти пожежній безпеці дерев'яних церков. Вони мають високий ступінь горючості, тому потребують:

- регулярного профілактичного обстеження;
- встановлення вогнезахисних бар'єрів між приміщеннями;
- заборони електронавантаження понад норму;
- розміщення вогнегасників у кожному зрубному відсіку;
- постійного чергування під час великих свят і богослужінь.

Таблиця 2.7 – Основні вимоги щодо забезпечення пожежної безпеки під час релігійних подорожей

Тип заходів	Номенклатура заходів
Організаційні заходи	– Проведення інструктажів з пожежної безпеки для персоналу храмів, гідів, волонтерів та керівників туристичних груп. – Розробка планів евакуації для учасників паломництва, з урахуванням особливостей архітектури храмів. – Позначення евакуаційних виходів та забезпечення їх вільного доступу. – Обмеження доступу до небезпечних технічних приміщень та заборона використання відкритого вогню в місцях, де це заборонено
Технічні заходи	– Установлення протипожежної сигналізації, вогнегасників, автоматичних систем виявлення диму. – Заміна або модернізація старих електричних мереж відповідно до сучасних стандартів. – Забезпечення наявності первинних засобів пожежогасіння (вогнегасники, кошми, пісок, вода). – Контроль за відповідністю будівель матеріалам, обробленим антипіренами, особливо для дерев'яних церков.
Регламентуючі заходи	– Заборона залишення запалених свічок без нагляду. – Встановлення спеціальних металевих підставок для свічок. – Заборона паління на території сакральних об'єктів та поруч із ними. – Інформування відвідувачів про правила поведінки у випадку пожежі.

Пожежна безпека у сфері релігійного туризму - це не лише дотримання технічних норм, а й питання збереження національної духовної спадщини та життя людей, які прагнуть до духовного збагачення. Забезпечення належного рівня протипожежного захисту вимагає тісної співпраці між туристичними операторами, церковними громадами, органами місцевої влади та службами ДСНС.

4.3.Інструкція з охорони праці та пожежної безпеки

Інструкція охорони праці та пожежної безпеки під час релігійних (паломницьких) подорожей

1. Загальні положення

1.1. Ця інструкція встановлює правила безпечної поведінки та дотримання вимог пожежної безпеки під час організованих релігійних поїздок, паломництв, екскурсій до святинь, храмів, монастирів, печер, джерел тощо.

1.2. Дотримання цієї інструкції є обов'язковим для всіх учасників групи, включно з керівником, водієм, гідом та волонтерами.

1.3. До паломницьких подорожей допускаються особи, які пройшли інструктаж з охорони праці, медичний огляд і не мають протипоказань за станом здоров'я.

1.4. При проведенні релігійних подорожей їх учасники зобов'язані дотримуватися правил поведінки, встановлених режимів пересування та відпочинку, правил особистої гігієни.

1.5. Повідомити керівника групи про наявні хронічні захворювання або алергії. У разі поганого самопочуття - негайно звертатися за допомогою.

1.6. При нещасному випадку потерпілий або очевидець нещасного випадку зобов'язаний негайно повідомити про це керівнику подорожі (екскурсії). Потерпілому повинна бути надана перша медична допомога або його супроводжують в медичний заклад.

2. Вимоги охорони праці перед проведенням релігійної подорожі (паломницького походу)

2.1. Усі учасники проходять вступний інструктаж з охорони праці та пожежної безпеки.

2.2. Керівник групи перевіряє: наявність аптечки, води, необхідного спорядження; план маршруту та евакуації у разі надзвичайної ситуації; стан транспорту та засобів зв'язку. Якщо учасники походу беруть сухі пайки, то керівник повинен перевірити їх вміст. Використання швидкопсувних і консервованих продуктів не допускається

2.3. Учасники подорожі (походу) повинні мати зручний одяг та взуття, що не обмежують рухів, відповідають сезону і погоді. Для запобігання травм і укусів ніг слід одягти штани або інший подібний одяг.

3. Загальні правила поведінки під час подорожі

3.1. Бути уважними при пересуванні незнайомою місцевістю, біля обривів, водойм, печер, лісових ділянок.

3.2. Дотримуватись вказівок керівника групи.

3.3. Не відходити від групи без дозволу.

3.4. Одяг має відповідати погоді, місцевості та тривалості подорожі.

3.5. Не вживати алкоголю та заборонених речовин.

4. Вимоги пожежної безпеки

4.1. Забороняється:

- користуватись відкритим вогнем у дерев'яних храмах, монастирях, готелях, наметових таборах без дозволу;
- залишати без нагляду запалені свічки, лампадки;
- палити у заборонених місцях;
- використовувати несправні електроприлади.

4.2. У кожному храмі чи монастирі слід ознайомитися з розміщенням вогнегасників; запасних виходів; плану евакуації.

4.3. У разі пожежі: повідомити керівника та викликати ДСНС (101); залишити приміщення згідно з вказівками; не створювати паніку, допомагати слабшим.

5. Правила поведінки на сакральних об'єктах

- 5.1. Поважати місце, не торкатися без потреби ікон, мощів, реліквій.
- 5.2. Уникати натовпу, не штовхатися під час черг до святинь.
- 5.3. Дотримуватись правил безпеки на водних об'єктах (святі джерела).
- 5.4. Бути обережними на сходах, у печерах, криптах.

6. Медичні та санітарні вимоги

6.1. Дотримуватись санітарно-гігієнічних норм, мити руки, користуватись антисептиками.

6.2. У спеку - носити головний убір, пити воду, уникати перегрівання; у холод - утеплюватися, уникати переохолодження.

6.3. Не вживати незнайомих харчових продуктів чи води з випадкових джерел.

7. Вимоги охорони праці в аварійних ситуаціях і під час пожежі

7.1. В аварійній ситуації слід сповістити про небезпеку оточуючих людей і діяти відповідно до плану ліквідації аварій.

7.2. У разі пожежі негайно викликати пожежну службу (101), повідомити персонал і організувати евакуацію.

7.3. У випадку нещасного випадку надати першу медичну допомогу, викликати швидку допомогу (103) та повідомити організаторів подорожі.

7.4. При загрозі нападу або хуліганських дій викликати поліцію (102) та вжити заходів для забезпечення безпеки подорожуючих.

7.5. У випадку повітряної тривоги вжити невідкладних заходів щодо скерування подорожуючих у найближче укриття.

7.6. У ситуаціях, які загрожують життю та здоров'ю – покинути небезпечну ділянку.

8. Заключні положення

8.1. Учасники релігійної подорожі (паломництва) несуть особисту відповідальність за порушення інструкції.

8.2. Керівник групи відповідає за організацію безпечного перебування групи та контроль за дотриманням правил охорони праці і пожежної безпеки.

8.3. Після закінчення подорожі керівники повинні перевірити за списком наявність членів групи.

ВИСНОВКИ

1. Сакральна спадщина являє собою сукупність матеріальних та нематеріальних об'єктів, пов'язаних із релігійною та духовною практикою суспільства, яка має історичну, культурну, мистецьку та символічну цінність. Вона охоплює всі елементи сакрального простору і сакрального ландшафту, які мають культурно-історичну цінність і передаються з покоління в покоління. До складу сакральної спадщини входять храми, монастирі, святині, ікони, реліквії, ритуали, обряди, молитви, піснеспіви та інші форми релігійного вираження, що формувалися упродовж століть.

2. Поняття «сакральне» і «релігійне», хоча часто ототожнюються, все ж мають певні відмінності. Сакральне охоплює ширшу сферу явищ, які мають особливу, священну цінність для суспільства або окремої спільноти, і може виходити за межі суто релігійного контексту. Натомість релігія є однією з найбільш структурованих і поширених форм прояву сакрального.

3. Структурно сакральну спадщину можна поділити на дві великі групи – культурну (антропогенну, рукотворну) та природну. У межах кожної із цих груп виділяють матеріальні та нематеріальні об'єкти. Часто елементи культурної та природної спадщини переплітаються, що виражається в особливостях відзначення певних свят чи соціальних подій.

4. Сакральна спадщина країни чи регіону є основою для розвитку релігійного туризму, оскільки саме вона забезпечує наявність об'єктів духовного, культурного та історичного значення, які стають «магнітами» для паломників і туристів. Наявність старовинних храмів, монастирів, місць об'явлень, чудотворних ікон і місць поховання святих формує унікальну туристичну пропозицію, що поєднує духовне піднесення з культурним пізнанням. Крім того, сакральна спадщина часто є матеріальним свідченням багатовікової релігійної традиції, яка формувала національну ідентичність і духовні цінності народу.

5. Релігійний туризм - це вид туризму, який передбачає подорожі з метою відвідання об'єктів релігійного значення, ознайомлення з духовною спадщиною, участі в релігійних обрядах, святах чи паломницьких заходах. Такий туризм може

мати як глибоко духовну мотивацію (паломництво), так і культурно-пізнавальну, пов'язану з інтересом до історії, архітектури та традицій релігії. Тому розрізняють релігійний туризм екскурсійно-пізнавального, паломницького та науково-освітнього спрямування

6. Львівщина є одним із найбагатших регіонів України за кількістю та різноманітністю сакральних об'єктів, які мають виняткову історико-культурну, духовну та архітектурну цінність. За кількістю релігійних організацій та громад вона є безумовним лідером серед інших областей України – її частка складає 9,5%. Це робить її одним із найактивніших регіонів країни за рівнем релігійного життя і формує необхідні передумови для розвитку релігійного туризму.

7. Історичні передумови формування сакрального простору Львівщини охоплюють багатовіковий процес становлення релігійної, культурної та етнічної ідентичності регіону. Цей процес визначався впливом різних держав, релігійних традицій і цивілізаційних моделей. Зокрема, у міжконфесійній структурі релігійних громад Львівської області домінують Українська греко-католицька церква (УГКЦ), представництво якої 50,6% та Православна церква в Україні – 30,5%. Також на Львівщині функціонують громади римо-католицької церкви – 4,6%, низки протестантських церков – 13,1%, а також декілька десятків нехристиянських організацій (мусульмани, іудеї, будисти та рідновіри). Така структура конфесій мала істотний вплив на формування об'єктів сакральної спадщини.

8. Серед об'єктів сакральної спадщини Львівщини особливу архітектурну та мистецьку цінність становлять дерев'яні церкви, яких станом на 2023 рік налічувалося 775 одиниць, що є найбільшою кількістю серед усіх областей України. До того на Львівщині знаходяться 4 із 8 унікальних церков України, які внесені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Це вкрай важливий компонент ресурсного потенціалу релігійного туризму, оскільки зазначені сакральні пам'ятки виступають ключовими магнітами для релігійних туристів та підвищують туристичну конкурентоспроможність регіону.

9. У контексті планування маршрутів релігійного туризму важливою є просторова концентрація об'єктів сакральної спадщини. Встановлено, що 40%

найбільш цінних об'єктів сакральної спадщини зосереджена у Львівському районі, зокрема у місті Жовква, селах Крехів, Потелич, Глиняни. Високим рівнем концентрації об'єктів сакральної спадщини також відзначаються Стрийський, Самбірський та Золочівський райони.

10. Організація релігійно-екскурсійного туризму є досить складною, оскільки вимагає врахування специфічних правил поведінки та поваги до релігійних традицій. Саме тому туристичні компанії нечасто беруться за проведення таких турів, що підтверджується їхньою обмеженою кількістю на туристичному ринку. Серед основних проблем, що ускладнюють розвиток релігійного туризму, варто виокремити значні втрати церковної архітектурної спадщини у XX ст., слабкий контроль за станом культових споруд та обмежене фінансування їх реставрації. Додаткові труднощі створюють юридичні обмеження, а також недостатня обізнаність працівників туристичної сфери щодо потенціалу використання сакральних об'єктів у туристичних цілях.

11. Ефективне використання сакральної спадщини Львівщини для розвитку релігійного туризму вимагає системного стратегічного підходу, що враховує як охоронні, так і промоційні механізми.

12. Аналіз сучасного стану сакральної спадщини регіону засвідчив, що значна частина об'єктів збереглася в автентичному вигляді, однак потребує уваги щодо реставрації, цифровізації та популяризації. Інноваційні технології, зокрема 3D-тури, доповнена та віртуальна реальність, цифрові карти і QR-навігація, відкривають нові горизонти для залучення як внутрішніх, так і іноземних туристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрєєва А. Є., Самиловська Є. А. Практика розвитку паломницького туризму за кордоном. *Гуманітарні наукові дослідження*. 2016. URL: <https://human.snauka./2016/04/1455>.
2. Атаман Л. В. Атрактивність сакральних ландшафтів м. Вінниці. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. Вінниця, 2017. Вип.29. №1–2. С.113–117.
3. Атаман Л.В. Суспільно-географічне дослідження сакральних просторів Поділля. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Київ. 2017. 211 с.
4. Барановська Н. Особливості національної сакральної спадщини та її Дрогобицька складова. *Historical and Cultural Studies*. Vol. 6 (1). 2019. С. 13-18.
5. Бєлікова М.В., Безхлібна А.П., Тарасенко А.В. Зміни в управлінні розвитком музеїв як складової туристичної інфраструктури. *Економіка та управління підприємствами*. 2017. Вип. 20. С. 234-239.
6. Божук Т.І. Поняття, функції та завдання релігійного туризму. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2010. Вип.38. С.37-44.
7. Божук Т.І. Релігійний туризм і сакральна привабливість ландшафтів: до історії теорії. *Journal «Landscape Science»* 2024, 6(2). С. 81-94.
8. Божук Т.І. Формування релігійно-туристичної індустрії. *Географія та туризм*. 2011. Вип. 14. С. 132-136.
9. Василевська Н. Цілющі джерела Львівщини – від мінеральних до святих. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2367732-cilusi-dzerela-lvivsini-vid-mineralnih-do-svatih.html>
10. Віртуальна мандрівка дерев'яними церквами Карпат. URL: <https://lviv.vgorode.ua/news/sobytyia/326685-virtualna-mandrivka-v-merezhi-ziavyvsia-3d-tur-derevianymy-tserkvamy-karpat>
11. Віртуальний тур унікальними дерев'яними церквами Карпатського регіону URL: <https://velychlviv.com/virtualnyj-tur-unikalnymy-derev-yanymy-tserkvamy-karpatskogo-regionu/>

12. Волкова І.І., Мукомел В.В., Посохов І.С. Перспективи розвитку екскурсійно-релігійного туризму в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2023. Вип. 17. С. 110-127.
13. Временова Марина. Сакральні руйнування: Занедбані костели Західної України. URL: <https://birdinflight.com/nathnennya-2/project-uk/20210707-zanedbani-kosteli-zahidnoyi-ukrayini.html>.
14. Гаврилюк О. Українська сакральна спадщина в Другій Речі Посполитій: проблеми збереження. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019. С. 138-144.
15. Данільєва Ю. Г. Паломницький туризм в Україні: витоки, різновиди, перспективи. *СНУ ім. В. Даля., Історичні записки*. 2012. Вип. 36. С. 73–80.
16. Дев'ять унікальних дерев'яних храмів Львівщини. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2021/01/14/pokazaly-9-unikalnykh-derev-ianykh-khramiv-lvivshchyny>
17. Денисик, Г. І., Воловик, В. М., Яцентюк, Ю. В., Кізюн, А. Г. Моделі сакрального простору. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Геологія. Географія. Екологія*. 2020. №53. С. 93-103.
18. Дерев'яні церкви Карпатського регіону України. URL: <https://surl.li/aeryaq>
19. Звіти про мережу релігійних організацій за 2020-2024 роки. Сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dess.gov.ua/religion/>
20. Зеленюк Ю.О. Релігійний туризм як комунікаційний засіб виховання людської особистості. *Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”*. Вип. 23. С. 88-95.
21. Костащук, І. І. *Релігійний простір України: суспільногеографічне дослідження*. Монографія. Чернівці: Технодрук. 2018.
22. Кухар Н. Церкви Львова. Каталог. URL: https://lviv.travel/ua/news/tserkvy-lvova?srsltid=AfmBOorDNpgxAcWayqqq7nRDf1OzTU7LMgvJc_wVrbAzFjTw86qvJkMQ.
23. Литвин І. В. Релігійний туризм в Україні (90-ті рр. XX ст. – сьогодення). НПУ імені М. П. Драгоманова, Науковий часопис. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип. 12. С. 280–287.

24. Мальська, М. П., Худо, В. В., & Цибух, В. І. Основи туристичного бізнесу: Навч. посібн. К., Центр навчальної літератури. 2004. 272 с.
25. Місця сили Львова URL: <https://spadok.org.ua/svyatylyscha/sakralne-znesinnya-lvova>
26. Місця сили України: сакральна спадщина. URL: https://esotera.space/self-knowledge/places_of_power/places-of-power-of-ukraine/
27. Місця сили: паломницькі локації на Львівщині для духовного відпочинку URL: https://galinfo.com.ua/news/mistsya_syly_palomnytski_lokatsii_na_lvivshchyni_dly_a_duhovного_vidpochynku_389108.html
28. Міщенко О. В. Сакральний ландшафт: зміст та функції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія*. Вип. 1 (70). 2018. С. 83–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2721.2018.70.15>.
29. Міщенко О. В. Сакральний ландшафт: теорія, методологія, практика: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2024. 360 с.
30. Міщенко О. В.. Сакральна спадщина України: класифікація та просторовий аналіз. *Український географічний журнал*. 2023. № 4. С. 45–53. [Українською мовою]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.04.045>
31. Мочкін С. Втрачені святині: сакральні пам'ятки західних областей України у 1945–1965 рр. Луцьк: Терен. 2019. 227 с.
32. Нагірняк А.Я. Паломництво та релігійний туризм: характерні риси та особливості. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 44. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-91>
33. Панченко С. А. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи : монографія. Київ : Автограф, 2019. 163 с.
34. Перов Д.А. Культурна спадщина та національна ідентичність: протидія втрати в умовах воєнного конфлікту. *Культурологічний альманах*. Вип. 3 (11), 2024. С. 235–240.
35. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. №324/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 31. Ст.24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>

36. Проблеми збереження та захисту культурно-релігійних цінностей України URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/problemi-zberezhennya-ta-zakhistu-kulturno-religiynikh>
37. Релігіографія Львівської області. Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/religiografiya-lvivskoyi-oblasti-2015_n1190
38. Сайт «Львівщина, дивовижні відкриття» URL: <https://lviv-region.travel/ua/cat/christian-heritage>
39. Сайчук В. С. Методичні аспекти суспільно-географічного дослідження релігійного туризму. *КНУ ім. Т. Шевченка, Економічна та соціальна географія*. 2014. Вип. № 2. С. 59–65.
40. Сакральна спадщина Львівщини. URL: <https://sacredartlviv.org.ua/architects.html>
41. Сакральне. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B%D1%8C%D0%BD%D0%B5>
42. Сапелкіна, З. П. Релігійний туризм: навч. посіб. К., Альтерпрес. 2009. 244 с.
43. Синагоги Львівщини. Забута Єврейська спадщина. URL: https://zaxid.net/sinagogi_lvivshhini_istoriya_zberezhenih_ale_zruynovanih_sinagog_n1578747.
44. Сиухляк І. Паломництво до святих місць Львова та Львівщини - URL: https://lviv.travel/ua/news/palomnytstvo-lviv-de-vidnovyty-dushevnu-rivnovahu?srsId=AfmBOorZ3m6StMu1VhjtBw9YWnIFM0w7GGLlu3hJF-h-Pa51kgLjVSL_
45. Такі різні і такі схожі. Михайлівські церкви Комарна. URL: <https://web.archive.org/web/20200919162826/http://www.kray.org.ua/11804/mandrivky/taki-rizni-i-taki-podibni-mihaylivski-tserkvi-komarna/>
46. Туристичний оператор «Відвідай». URL: <https://vidviday.ua/>
47. У Львові створили веб-каталог сакральної спадщини області/ URL: https://zaxid.net/u_lvovi_stvorili_veb_katalog_sakralnoyi_spadshhini_oblasti_n1573178
48. Унів – святе місце, що кличе повернутися. URL: <https://pilgrimage.in.ua/svyatouspenska-univska-lavra/>

49. Худавердієва В. Релігійний туризм як механізм підтримки духовно-культурних процесів сучасного соціуму. *Історія релігій в Україні: актуальні питання*. 2023. Вип. 5. С.48-56.
50. Чередниченко А. О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально – економічної кризи. *УкрДУЗТ, Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. Вип. 58. С. 226–232.
51. Четирбук О.Р., Голод А.П. Передумови розвитку ностальгійно-релігійного туризму на українсько-польському прикордонні. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 45. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-21>
52. Юрченко С. О., Юрченко О.Є. Релігійний туризм у християнстві на сучасному етапі. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна, Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2017. Вип. 6. С. 216–220.
53. Як львівські айтівці оцифровують пам'ятки URL: <https://spadshchyna.lviv.ua/saveukrainianheritage-yak-lvivski-ajtivczy-oczyfrovuyut-pamyatky/>
54. Gaworecki, Własyław W. (2003). *Turystyka*. Warszawa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 438.
55. URL: <http://decerkva.org.ua/>